

ISBN 978-86-7587-055-5

Срђан Радовић

Слике Европе

SERBIAN ACADEMY
OF SCIENCES AND ARTS

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

SPECIAL EDITIONS
Volume 67

Srđan Radović

Images of Europe
Research of Representations of Europe and Serbia
in Early 2000s

Editor
Dragana Radojičić

BELGRADE 2009

СРПСКА АКАДЕМИЈА
НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књига 67

Срђан Радовић

Слике Европе
Истраживање представа о Европи и Србији
на почетку ХХI века

Уредник
Драгана Радојичић

БЕОГРАД 2009.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михајлова 36/IV, Београд, тел. 011 26 36 804
eisanu@ei.sanu.ac.rs, www.etno-institut.co.rs

За издавача:
Драгана Радојичић

Рецензенти:
академик Војислав Становчић
др Бојан Жикић
мр Мирослава Малешевић

Секретар редакције:
Марија Ђокић

Лектор:
Ивана Башић

Коректор:
Марија Ђокић

Превод на енглески:
Јелена Чворовић

Корице:
Срђан Радовић
Дизајн корица је инспирисан и заснован на предлогу европске заставе
(тзв. европски бар код) холандског архитекте Рема Колхаса (Rem
Koolhaas)

Техничка припрема:
Љиљана Гавриловић

Штампа:
Академска издања
Београд

Тираж
500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије

Примљено на V седници Одељења друштвених наука САНУ
одржаној 30. јуна 2009. године, на основу реферата академика
Војислава Становчића

Садржај

Уводне напомене	7
Теоријско-методолошка полазишта	15
Европа и Србија.....	31
1. Европа?.....	31
2. Европа као политички симбол	40
3. Европа и Србија у кризи	45
4. Европа и Србија у транзицији	53
5. Европа и Србија – културни основи репрезентације	61
Представе о Европи и о Србији	73
1. Испитаници.....	73
2. Од евроентузијазма до евроскепсе	81
3. Представе о Европи.....	96
4. Конфликтна слика Европе – идеализација и „парцијална окцидентализација“	107
5. Представе о Србији	115
6. Од Србије до Европе и назад.....	131
Завршна разматрања	145
Images of Europe. Research of Representations of Europe and Serbia in Early 2000s	153
Литература	161

Уводне напомене*

Предмет истраживања овог рада делимично се експлицира већ у наслову – странице које непосредно следе покушаће да детаљније прикажу предмет рада, мотив његове израде, те претпостављену релевантност истраживања за стручну (пре свега етнологску/антрополошку) заједницу; приступ теми биће образложен у приказу теоријског и методолошког оквира касније у тексту. Ова књига представља адаптирано и модификовано издање магистарског рада одбрањеног 2007. године на Филозофском факултету у Београду (Одељење за етнологију и антропологију) под називом „Културна конструкција представа о Европи у Србији“ (под менторством професора др Бојана Жикића). Такође, истраживање презентовано у овој монографији обављено је у оквиру научног пројекта „Антрополошко испитивање комуникације у савременој Србији“, који се изводи на Етнографском институту Српске академије наука и уметности, при чему су подршка установе, те помоћ и сугестије колега етнолога/антрополога позитивно и инспиришуће утицали на обликовање приступа теми и на израду тезе и монографије. Како је истраживање обављено у току 2006. и 2007. године (а монографија излази из штампе две године након завршетка истраживања), резултати изнесени на овом месту већ сада у одређеној мери не представљају потпуно савремено стање ове теме, имајући у виду изузетну динамику и промене у јавној комуникацији у вези са симболичким позиционирањем Србије у ширем европском и глобалном контексту, те последичне представе и ставове међу становништвом, који су подложни изнимним

* Ова монографија је реализована у оквиру пројекта „Антрополошко испитивање комуникација у савременој Србији“ (147021), који у целости финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

модификацијама, с обзиром на редовно промењиве агенсе јавног комуницирања.

Синтагма из поднаслова монографије – „представе о Европи и Србији“ – очито указује на културну репрезентацију као један од централних проблема истраживања. Репрезентација Европе у нашем друштву у 21. веку представља комплексан систем представа који сеже од формалних јавних наратива, медијске репрезентације и сл., до ставова и представа појединаца. У овом истраживању посебна је пажња поклоњена приватним наративима испитаника, индивидуалној перцепцији Европе, која је без сумње у највећој мери резултат социјалне когниције и јавних система представа о Европи, па самим тим и евалуација и анализа представа информаната посредно даје перцепцију Европе у српској јавности. Истраживање настоји да открије и контекст и параметре настанка таквог система репрезентације, а биће посебно дата и анализа културног система репрезентације и дискурса о Европи у нашој земљи, будући да се полази од уверења да је готово целокупан процес културне концептуализације конкретних представа о Европи резултат културног учења кроз различите дискурсе. Истраживање нужно дотиче и идентитетску проблематику, нарочито имајући у виду преплитање различитих идентитета у савременом друштву. Треба ипак напоменути да Европа из истраживања није Европска Унија – једно од полазишта рада било је и да се истражи појам *Европа*, а да се информантима не намеће опсег појма – иницијално одређивање појма од стране испитаника било је од користи за истраживање. Пошло се од претпоставке да је појам *Европа* сигнификантан и за конципирање представа о себи, па је истраживана и релациона и симболичка интеракција између појмова *Европа* и *Србија*, *ми* и *они*. У времену оспораваних и релативизованих идентитета, истраживање односа и погледа на специфичног „другог“, који није ни прецизно територијализован ни бројчано одредив, а ипак фигурира као сигнификантан маркер, чак и у свакодневним наративима људи, истовремено

сведочи и о „нама“ и нашем погледу на све глобализованији свет.

Политичке промене на европском континенту које су отпочеле крајем осамдесетих година 20. века довеле су до акцелерације два претходно већ иницирана процеса – глобализације и евроинтеграције. Оба процеса, која се системски међусобно надопуњују, са собом су носила нове изазове друштвима на Старом континенту. Распад Источног блока означио је и почетак транзиције држава „реалног социјализма“ у демократије „западноевропског“ типа. У овим земљама отпочињала је трансформација друштвеног система на три колосека: прелазак из социјалистичке привреде у капиталистичку, транзиција из аутократије у демократију и процес приближавања и прикључивања Европској Унији. Интегрисање европских земаља доноси многе предности (економске, безбедносне, демократске итд.), а пре свега чланство у, слободно се може рећи, „одабраном клубу“ (који истовремено представља и клуб „моћних“, или бар клуб „окупљен“ око моћних), али захтева и одређену цену – пре свега умањивање значаја националних држава и крњење суверенитета. У вези с тим отварају се и питања везана за изградњу заједничког европског идентитета, што у јавности и међу истраживачима изазива живу дебату о питањима да ли је таква идеја могућа и на каквим би вредностима тај потенцијални наднационални идентитет почивао. Природно, јављају се отпори и страхови, расте страх од губљења националног идентитета и посебности, бојазан од утапања у безличну масу народа и, као реакција, почињу да се истичу локалне културе, да расте национализам, ксенфобија итд.¹

Слични процеси започели су и у Србији од 2000. године. Друштво у процесу интензивних промена и отварања

¹ Мирослава Малешевић, *Европа: криза идентитета*, Гласник Етнографског института САНУ LIV, Београд 2006, 77.

према свету нашло се у ситуацији симболичког позиционирања у односу на свет, „друге“ и Европу, која је неким била идеал, а неким стари непријатељ. Сам почетак реформи и приближавања другим европским земљама донео је (оčekвану) еуфорију, а одмицање транзиције, такође очекивано, њено сплашњавање. Према Европи (како год она била схватана) различити људи односе се на потпуно различите начине, од општег одушевљења до љутог негирања, од искреног зазивања („Можемо ли, дакле, за Србију рећи да она, не само што јесте у Европи, већ и да има, поседује, да садржи у себи Европу?“),² до глатког одбацивања („западњачка река, да не постанемо робови новца, јер се овде поседује нешто што они тешко могу да постигну, а за квалитетан духовни унутрашњи живот није потребно много новца – потребно је много духа, потребно је много смисла за уживање, потребно је много емоционалне топлине у души“).³ У сваком случају, наша је земља, бар декларативно, посвећена приближавању Европској Унији (а у знатно мањој мери евроатлантским интеграцијама), иако тај процес одмиче спорије него што је то случај у већини других транзицијских земаља, што је у значајној мери условљено и непостојањем јасног усмерења међу елитама по питању тзв. „европског пута“ Србије. Макар без експлицитног ентузијазма, наша је земља ипак ушла у процес интеграција. Питање односа јавности, уопште чланова друштва, према Европи, тако постаје једно од битних тема у Србији данас, јер нам нека врста заједничког живота са другим Европљанима свакако следује. Чак и без формалног укључивања у било коју наднационалну политичку или економску организацију/скупину, темпо глобализације на Старом континенту

² Milorad Belančić, *Evropa na Balkanu*, Radio B92-Beogradski krug, Beograd 1998, 16.

³ Др Јован Марић, према Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o 'nama' i 'drugima'*, HOZLjP u Srbiji, Beograd 2002, 301.

границе националних држава све већом брзином релативизује на многоструке начине. Уочавање тог односа може дати општу слику о расположењу наших људи према Европи, која је потенијално наш будући заједнички дом. Испитаници у овом истраживању били су млади људи (студенти и ученици), који ће своје лично и професионално остварење највероватније дочекати у Србији увелико интегрисаној у Европу. Ово истраживање усмерено је ка откривању скупа представа које они имају о Европи, али и разину интериоризације јавне комуникације о Европи у нашој земљи. Испитивање је обављено путем упитника и интервјуа у неколико београдских школских и високошколских установа.

Европа је предмет интересовања низа друштвених наука, па тако и социокултурне антропологије, а посебно интересовање међу истраживачима побудила је са интензивирањем процеса европских интеграција, када су вишеструки аспекти тог процеса постали предмет интересовања и европских и ваневропских антрополога. Сличне побуде иницирале су и почетак организованог и систематског бављења Европом и у домаћој етнологији/антропологији. Отпочињање интеграције наше земље у низ наднационалних организација, међу које спадају и европске економске и политичке структуре, додатно је усмерило пажњу етнолошке/антрополошке заједнице на културне и идентитетске аспекте ових процеса. С циљем антрополошког истраживања ове проблематике покренут је и научни пројект „Културни идентитети у процесима европске интеграције и регионализације“ под руководством др Бојана Жикића (који финансира Министарство за науку и технолошки развој), при Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду. Сличне теме биле су и у фокусу пројекта „Културни и етнички односи на Балкану – могућности регионалне и европске интеграције“, који је био реализован у Институту за социологију Филозофског факултета у Нишу, те истраживачки пројекти неколико

других научних и наставно-научних установа. Наравно, и истраживачи-антрополози ван „европских“ научних пројеката баве се „европским“ темама у етнологији/антропологији.⁴ У антрополошкој дисциплини у Србији интерес за Европу резултирао је низом радова који се баве било српско-европском културном и идентитетском проблематиком,⁵ било Европом *per se*.⁶ Истраживање изложено у овој монографији надовезује се на радове са темом Европе произашле из етно-антрополошке парадигме проучавања у нашој земљи. Анализа у овом истраживању и етнографска евиденција о представама о Европи могла би да баци ново светло на поједине аспекте овдашње слике Европе и односа Србије према њој, гледано из визуре етнологије/антропологије.

Након теоријског и методолошког прегледа излажу се резултати истраживања: најпре анализа образаца културне конструкције представа о Европи у Србији (социо-културни контекст, функционисање Европе као политичког симбола, преглед и анализа дискурса о Европи у Србији, те културни основи репрезентације), а потом и етнографија и интерпретација индивидуалних представа испитаника о Европи и Србији (карактеристике испитаника, испитивање извора сазнавања и ставова према евроинтеграцијама,

⁴ Као што је и израда ове монографије била реализована у окриљу „неевропског“ пројекта – „Антрополошко испитивање комуникација у савременој Србији“.

⁵ На пример, Младена Прелић, *Србија у Европи? Митови и реалност на почетку XXI века*, Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду (ур. Зорица Дивац), Зборник радова Етнографског института САНУ 22, Београд 2006, и Александар Бошковић, *Балкан, Југоисточна Европа или 'Европа'*, Етнологија свакодневног живота, ХОЉПС, Београд 2005, и др.

⁶ Попут: Мирослава Малешевић, н. д., и Владимир Рибић, *Уједињена Европа: економске, образовне и политичке интеграције*, Етноантрополошки проблеми н. с. год. 1, св. 1, Филозофски факултет, Београд 2006, и др.

преглед и дискусија представа о Европи, преглед и дискусија
представа о Србији и Европи, те закључци).

Теоријско-методолошка полазишта

Идентитет у филозофској традицији означава самосагласје, подударност субјекта, уопште бића, са собом самим (од латинског *idem* – исти).⁷ Филозофска редакција појма, ма колико била аутентична, не одговара новијим парадигмама друштвених наука, које су прилично дестабилизовале кохерентност појма *идентитет*, чијим се својством сматра управо антиесенцијализам. Идентитет као својство субјекта производ је дискурса и, самим тим, никад није неутрална категорија, јер се увек конституише са неке тачке гледишта, те тако Стјуарт Хол (Stuart Hall) наводи да је идентификација пре свега процес артикулације одређеног дискурса – идентитети су створени унутар дискурса као резултат одређеног друштвеног оквира и треба их разумети као производе стратегија исказивања у посебним историјским и институционалним местима на којима се користе одређене дискурзивне формације и праксе.⁸ Насупрот схватању идентитета као статичног, затвореног и стабилног ентитета, поједини аутори наглашавају да претпостављено „стабилно језгро сопства“ (или хомогено поимање идентитета) прикрива вишеструкост позиција које постоје иза сваког идентитета – конструкција идентитета увек подразумева искључивање одређених могућности, те су идентитети ти који увек обележавају разлику и представљају предмет радикалне историзације у константном процесу промене и трансформације; и док се чини да идентитети призивају неко порекло из историје, они у ствари више искориштавају ресурсе историје, језика и културе у процесу постајања, пре него бивања.

⁷ Žarko Puhovski, *Uporaba povijesti u tvorbi kolektivnoga identiteta*, Reč 61/7, Samizdat B92, Beograd 2001, 1.

⁸ Stjuart Hol, *Kome treba identitet*, Reč 64/10, Saizdat B92, Beograd 2001.

⁹ Исто.

Поједини аутори наглашавају и важност релационог односа у конституисању идентитета, јер „сваки идентитет претпоставља неког 'другог', односно постојање комплементарности између 'ја' и другог, а то значи да сваки однос подразумева дефиницију 'ја' од стране другог и другог од стране 'ја'“.¹⁰ Идентитет се конституише и кроз разлику/разлике, чиме је он релациона категорија, те су истост и различитост симболички конструисани кроз системе репрезентација у односу према осталима. Идентитети су створени преко система репрезентација, те су произведени, конзумирани и одређени културом – стварањем значења, симболичким системима репрезентација настају „места“ са којих појединци могу себе да позиционирају.¹¹ Релациона компонента идентитета види се и у ставу да „не може да постоји супстанцијалистички идентитет по себи; има само идентитета у ситуацији, као производ интеракција...а национални је идентитет пертинентан само у односу на Другог као странца, а симболички смисао тог идентитета биће одређен системом у ком су два учесника ситуирана један у односу на другог; према томе да ли је реч о ситуацији рата, о међународном фестивалу, о емиграцији или колонизацији, или туристичком путовању... релативна места сваког од учесника у систему међуодноса биће врло различита.“¹² Идентитет се такође види као процес, пре него као стање – Ричард Џенкинс (Richard Jenkins) сматра да је идентитет пракса, процес који настаје у друштвеној интеракцији, а не трајна категорија коју ствари или људи поседују „по себи“, тако да је сваки идентитет уско повезан са друштвеном праксом и једино се кроз њу може и разумети. При том, он је у великој мери повезан са представљањем, са јавним имицом

¹⁰ Zagorka Golubović, *Ja i drugi: antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, Republika, Beograd 1999, 10.

¹¹ Kathryn Woodward, *Introduction, Identity and Difference*, Sage Publications – Open University Press, London 1997, 2.

¹² Ivan Čolović, *Bordel ratnika, XX vek*, Beograd 2000, 151.

који појединац формира приказујући се другима – то важи и за индивидуални и за колективни идентитет.¹³ Идентитети су тако и дифузни и рефлексивни, а могу их имати и особе, и ствари и колективи. Дискурзивна моћ за изградњу идентитета, наравно, није подједнака и могу се разлучити идентитетска политика и политика идентитета: идентитетска политика подразумева дискурс и акцију у јавним аренама политичког и друштвеног живота и она дефинише идентитет и културу с врха на доле; са друге стране, политика идентитета јесте изградња идентитета из маса, од доле на горе, и често је субверзивног карактера, али и знатно слабије дискурзивне моћи.¹⁴ Актери идентитетске политике одлучујући су за дискурзивно обликовање идентитета, посебно колективних.

Културна репрезентација се у овом истраживању поставља као један од централних елемената анализе и питање репрезентације, а питање *како* се свет социјално конструише, односно какве представе о њему стварамо и како нам бива представљан, преноси се на микрониво. Процесом деконтекстуализације, генерализације и апстракције из личних модела настају социјалне репрезентације, али је за њихово одржавање нужно да буду поткрепљене од стране других чланова групе. Могу се разликовати два система репрезентације: један је када се различите врсте објеката, особа, појава, идеја и сл. повезују са концептуалним схемама којима се већ оперише – тим системом се придају значења стварима, при чему она истовремено зависе од концепата који се формирају и који могу репрезентовати свет; други систем репрезентације зависи од начина на који ће бити конструисан систем кореспонденција између

¹³ Према Марина Симић, *Конструкција идентитета једног фудбалског клуба*, Гласник Етнографског института САНУ ЛП, Београд 2004, 69.

¹⁴ Jonathan Hill, Thomas Wilson, *Identity Politics and the Politics of Identities*, Identities 10, Routledge, New York 2003, 2.

особних концептуалних мапа и система знакова, организованих у различите језике који представљају те концепте – однос између концепата, ствари и знакова представља центар производње значења у језику, те се процес који ова три елемента повезује означава као репрезентација.¹⁵ Дискурзивно обликовање води устаљивању оваквих насталих система репрезентација.

Дискурс би се најједноставније могао одредити као систем исказа који конструише објекат, а детаљније као скуп значења, метафора, представа, слика и исказа који, на неки начин, заједно прозиводе одређену верзију догађаја. Дискурс се односи на једну посебну слику догађаја (или особе или врсте особа), на посебан начин његовог представљања.¹⁶ Дефинирајући капацитети дискурса извиру из јединства језика и праксе, те дискурс производи знање путем језика који даје значења материјалним објектима и друштвеним праксама. Иако материјални објекти и друштвене праксе постоје и изван језика, њима се придодaju значења посредством језика и тиме су они дискурзивно створени. Дискурс конструише, дефинише и производи објекте знања у схватљивом облику, док истовремено искључује остале облике резоновања као несхватљиве.¹⁷ Политичка и идеолошка условљеност дискурса подразумева се у већини гледишта, те се дискурс схвата као систем односа значењских пракси који је настао историјским и сасвим политичким интервенцијама, а који ствара хоризонт

¹⁵ Stuart Hall, *The Work of Representation, Representation. Cultural Representation and Signifying Practices* (ed. Stuart Hall), SAGE Publications – The Open University, London, 1997, 18-19.

¹⁶ Vivien Ber, *Socijalni konstrukcionizam*, Zepter Book World, Beograd 2001, 83.

¹⁷ C. Barker, *Cultural Studies: Theory and Practice*, SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2000, 78.

зависности за конструкцију било ког значењског објекта.¹⁸ Дискурс производи и контролише значења која се јављају у текстовима (културе). Текст, схваћен као порука са релативно независном егзистенцијом, сачињен је од комбинације знакова и у интеракцији са примаоцем поруке и његовим окружењем ствара различита значења.¹⁹ Имајући претходно у виду, може се рећи да „с обзиром на чињеницу да нема готово ни једног вида људског живота који је ослобођен значења, све што нас окружује може се сматрати текстуралним, па би се за живот као текст могло рећи да представља метафору на коју се ослања приступ дискурсима.“²⁰ То нас подсећа на симболичку основу културе, односно чињеницу да су (културна) значења генерисана путем знакова, односно захваљујући значењским праксама. Симболички карактер текста подразумева и његову вишезначност – ова је карактеристика, по свему судећи, иманентна било ком иоле сложенијем склопу знакова. Полисемија (или полисемичност), односно вишеструкост значења, која је својствена комплексним знаковима, редовно се покушава контролисати дискурзивним праксама.

Фактичко отпочињање процеса транзиције у Србији од 2000. године доводи на унутрашњем плану до даље формалне реконструкције и изградње институција и друштвених модела по западном узору (на принципима либералне демократије и капиталистичке привреде), а на спољном до званичног почетка интеграције са европским земљама (ЕУ) и, мање интензивно и експлицитно, до укључивања у геополитички евроатлантски простор, центар глобализације у 21. веку, и скупину друштава која се

¹⁸ Jacob Torfing, *Discourse Theory: Achievements, Arguments and Challenges*, *Discourse Theory in European Politics: Identity, Policy and Governance* (ur. D. Howarth i J. Torfing), Palgrave, London 2005, 8.

¹⁹ John Fiske, *Introduction to Communication Studies*, Routledge, London – New York 1990, 66.

²⁰ V. Ber, *н. д.*, 86.

означавају као „Запад“ (што је праћено препрекама и заостајивањима која су све евидентнија са одмицањем ових процеса). Паралелно са њима, тече и процес културног, симболичког и идентитетског (ре)конструисања у Србији, те културног самопозиционирања у односу на метрополу/центар која дефинише темпо и карактеристике глобализацијског процеса. Иако све препознатљивији у савременом добу, ови процеси позиционирања, који неизбежно у значајној мери условљавају и аутоидентификацију и репрезентацију, нису ствар искључиво актуелног тренутка, већ пре једна од епизода у сталном процесу дефинисања „нас“ и „других“ који су узимали маха и раније. Константни токови (ре)дефинисања властитог и туђег сопства на симболичкој и културној равни зависе од читавог низа актера, који поседују различите дискурзивне потенцијале и који су присутни и унутар и ван домицилног социо-културног система. Посебно када се посматра концептуализација појмова *Запад*, *Исток*, *Европа* и сл., као и ситуирање појединих идентитета спрам социјалних конструката оваквих волумена, поједине правилности и константе су експлициране преко одређених поставки у оквирима тзв. постколонијалне теорије.

Саидов оријентализам је и у својој изворној форми и у одговарајућим теоријским дериватима заузео проминентно место у истраживању идентитета и система (ауто- и хетеро-) репрезентација, а различите оријенталистичке школе погодне су за интерпретацију многих наратива и дискурса о „себи“ и о „другима“. Теоријско дефинисање оријентализма и оријентализације довело је и до емергирања сличне школе мишљења, само што је дошло до промене у перспективама – сада се и теоријски и културно објашњава „окцидентализација“ Запада, која је заснована на сличним принципима као и „оријентализација“ Истока. Осим што је изнедрио свог западног парњака, оријентализам је и врело неколиких сличних теоријских усмерења, који су погодни као теоријска и методолошка средства у антрополошким истраживањима. Унеколико базиран на оријентализму, балканизам модифи-

кује неке оријенталистичке поставке. Основна линија разликовања је, како Марија Тодорова наводи, „да за разлику од оријентализма, који представља дискурс о импутираној опозицији, балканизам је дискурс о импутираној двосмислености.“²¹ Док је Саидов Оријент јасна есенцијализована другост, Балкан се у западној визури (балканистичкој) не представља у толикој мери својствима другости или егзотичности (која може и да фасцинира), већ пре у категоријама лимиалности и полутанства. Такође, док је Оријент симболичка фантазма, без одређене географске ограничености, Балкан постоји као географски и историјски конкретна целина – овакав дискурс Балкан не види као јасну другост, пре је у питању гледање које Балкан у односу на Европу види истовремено и као различит и као исти.²² Лимиалност, пре него другост, није неуобичајен концепт дискурзивне конструкције и помоћу њега је још у 18. веку Источна Европа концептуализована као европски „унутрашњи други“, регија која је географски лоцирана у Европи, али није до краја „европска“. Манипулишући новоткривеним појмовима *развој* и *заосталост*, Источна Европа је симболички смештена на пола пута између замишљених коцепата цивилизације и варварства (за разлику од Оријента, којем се приписивала недвосмислена другост, али који се ипак поимао као цивилизација, иако другачија).²³

За разлику од Марије Тодрове, Милица Бакић Хајден (Milica Bakić Hayden) и Роберт Хајден (Robert Hayden) истичу да се балканизам може сматрати варијацијом на оријенталистичку тему, пошто је Балкан дуго био под

²¹ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, XX vek, Beograd 1998, 39.

²² Ketrin E. Fleming, *Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija*, Filozofija i društvo XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2001.

²³ Према К. Е. Fleming, *н. д.*

отоманском влашћу, због чега је и сматран делом Оријента.²⁴ Снага оријенталистичког дискурса огледа се и у феномену уметнутог, угњевљеног оријентализма (*nesting Orientalism*) или репродукције оријентализма, која ствара изворну опозицију на којој се оријентализам заснива унутар региона који су већ дискурзивно „означени“ и конципирани оријентализмом, и где се она, мање-више, аутоматски адоптира и културно алоцира на „локалном“ нивоу.²⁵ Снажни дискурси колонијалистичких или империјалистичких „других“ налазе начин да се интериоризују међу онима који су већ есенцијализовани или стигматизовани, најчешће међу народима са симболичке „Периферије“, где се јавља читав арсенал дискурзивних пракси помоћу којих се акомодира на пројектовану перцепију или стигму: најекстремнији модуси реаговања су „министрелизација“ и самониподаштавање, а најчешћа је самоегзотизација (аутоегзотизација).²⁶ Оваква врста односа између перципираних Центра и Периферије понекад доводи код неких нација до сумње која се јавља у амбивалентном стајалишту да „оне јесу европске, али можда не у потпуности“, и код којих долази до конститутивне трауме – „Ми нисмо Други (а у Другима виде представнике Универзалног)“. Оваква рецепција утицаја моћнијег Другог понекад се означава као „самоколонизовање“.²⁷ Наравно, посебно је питање колики је степен аутономности „објекта“

²⁴ Milica Bakić Hayden, Robert Hayden, *Orientalist variations on the theme "Balkans": symbolic geography in recent Yugoslav cultural politics*, *Slavic Review*, Vol. 51, Issue, 8.

²⁵ в. Milica Bakić Hayden, *Varijacije na temu 'Balkan'*, IFDT – IP Filip Višnjić, Beograd 2006.

²⁶ Marko Živković, *Nešto između. Simbolička geografija Srbije*, *Filozofija i društvo* XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, 100-105.

²⁷ Aleksander Kiossev, *Notes on Self-colonising Cultures*, *Art and Culture in post-Communist Europe* (ur. Bojana Pejić & David Elliott, Moderna Museet, Stockholm 1999, 117.

оријентализације (колонизације) и/или балканизације, односно евалуација степена рефлексивности у прихватању спољног дискурса о „себи“, и у којој мери „контрадискурсе“ можемо означити као одговор на дискурс „империјалног“ или „моћнијег“, а колико су у питању представе и концепти који су настали и функционишу независно од раније препознатих и теоријски формулисаних дискурса и визура моћног/колонијалног/и сл. Другог.

Оријентализам (и балканизам) представља снажан дискурс са потенцијалном снагом да додатно дефинише и симболички одређује већ есенцијализованог и стигматизираних. Међутим, постоје и контраоријенталистички дискурси, најчешће настали као одговор на оријентализовање колонијалног или Запада, где се неколико њих означава појмом *окцидентализам*. Прва је у значењу „дискурзивне праксе“ овај појам употребила Chen Xiaomen, означивши га као теорију контрадискурса у Маовој Кини и описавши као „дискурзивну праксу која конструише свог западног Другог и тиме омогућава Оријенту да активно и са домородачком креативношћу суделује у процесу самоприсвајања, иако су га западни Други претходно присвојили и конструисали.“²⁸ Појмом *окцидентализам* означавају се различити феномени, између осталог и потпуно супротни дискурси од горе поменутог – окцидентализам у формулацији Џејмса Кериера (James Carrier) јесте „имплицитно самопредстављање којим Запад конструише себе у контрасту према другима.“²⁹

Често се појам *окцидентализам* повезује са рецентном теоријом Иан Буруме (Ian Buruma) и Авишаи

²⁸ Према Stef Jansen, *Svakodnevni orijentalizam: Doživljaj 'Balkana'/'Evrope' u Beogradu i Zagrebu*, Filozofija i društvo XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, 38.

²⁹ B. Trenholme Junghans, *Marketing Selves: Constructing Civil Society and Selfhood in Post-socialist Hungary*, Critique of Anthropology Vol 21 (4), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2001, 391.

Маргалита (Avishai Margalit), где се под тим појмом подразумева контрадискурс у односу на оријентализам, који Запад перципира стереотипизовано и често дехуманизујуће. Окцидентализам је настао као идеолошки одговор елита и културних апарата друштава која су била на удару интензивних утицаја Запада (у различитим епохама историје), најчешће путем привредне и/или културне доминације и/или империјализма. Он временом престаје бити тек пуки рефлекс на оријентализам (западне) метрополе и постаје етаблиран систем представа о колонијалном/капиталистичком/западном/итд. „другом“, који се прелива из јавних у приватне сфере и *vice versa*.³⁰ Окциденталистичка репрезентација и поимање Запада јавља се, уз варијације, од почетака успона тзв. западног света у различитим културама и у окриљу различитих светоназора (од немачког романтизма до исламског фундаментализма). Основне представе о Западу у окциденталистичком дискурсу чине заправо низ непријатељстава: непријатељство према граду са представом о градском арогантном, похлепном, декадентном космополитизму; непријатељство према западном уму који се манифестује у науци и рационалности; непријатељство према буржоазији/буржују, чија егзистенција представља антитезу хероју спремном на жртву; непријатељство према неверницима. Окцидентализам дискурзивно дехуманизује Запад и ствара слику Запада као механистичког друштва без душе.³¹

Оријенталистичка и окциденталистичка парадигма истраживања врло су сврховите када се фокусира на питања културног контраста. Оријенталистички и окциденталистички дискурси, супротстављени вредносно једни другима, све су разумљивији и међусобно истовремено присутни,

³⁰ Ian Buruma, Avishai Margalit, *Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies*, The Penguin Press, New York 2004, 6-12.

³¹ Исто, 9-11.

посебно с обзиром на узнапредовали процес глобализације, који десеминира метанаративе по читавој планети. Глобализација се, с једне стране, разуме као резултат економских и културних пракси које, саме по себи, не теже глобалној интеграцији, али је, без обзира на то, производе, при чему је ефект глобализације слабљење културне кохерентности свих националних држава, укључујући и оне економски моћне.³² Са друге стране, истиче се њена условљеност размахом западног капитализма – „глобализација значи више од дифузије западних институција широм света, која слама друге културе. Глобализација – као процес неједнаког развоја, који истовремено фрагментира и координира – доноси нове облике међузависности у свет у коме не постоје 'други'. Ти облици стварају нове форме ризика и опасности, исто тако као што унапређују далекосежне могућности глобалне сигурности.“ Ентони Гиденс (Anthony Giddens) поставља питање: Има ли у модерности нешто посебно западњачко са становишта њених глобализујућих тенденција?, те даје одговор: „Нема. Не може ни бити, пошто овде говоримо о облицима светске међузависности и планетарне свести које тек настају.“³³ UNCTAD-ова дефиниција, пак, економску глобализацију означава као „процес успостављања светског капиталистичког система и раста међузависности путем глобализације, финансијског тржишта, интеграције националних тржишта и ланаца производње, као и успостављања нове друштвене поделе рада на глобалом нивоу.“ Глобализацијски процес, који је у савременом добу препознат, евалуиран и фактички, временски и појмовно дефинисан, по свему судећи условљен је на првом месту својим економским, привредним замахом – интензитет и карактеристике осталих аспеката глобализације (културних, идентитетских и сл.) условљени су најпре

³² John Tomlinson, *Cultural Imperialism: A Critical Introduction*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1991, 175.

³³ Entoni Gidens, *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd 1998, 166.

економском глобализацијом. Свакако, иако се појмом *глобализација* најчешће обухватају пре свега процеси у најрецентнијем периоду светске историје, процеси сличног или истог карактера узимали су континуирано маха и од раније, иако у мањем обухвату и слабијег интензитета.

Паралелно са глобализацијом, савремени друштвени системи све су више суочени са потребом за трансформацијама знатних сегмената друштвене структуре, где поједина друштва доживљавају процес свеукупног преласка и промене из старих у нове друштвене и културне моделе. Ова је транзиција најочитија у некадашњим социјалистичким земљама. Иако су транзициони процеси били присутни и у ранијим епохама, опште системске промене са интензивирањем друштвеног и економског развитака бивале су све учесталије, а у Србији у 20. веку може се, с обзиром на учесталост трансформација у државно-правним оквирима и системима друштвеног уређења, говорити чак и о непрекидној транзицији, односно о постојању одређене „традиције транзиције“³⁴ у нашем друштву. Опште карактеристике транзиционих процеса излаже Морис Годелие (Maurice Godelier), одређујући транзицију као „посебну фазу у еволуцији једног друштва, фазу у којој оно све више наилази на унутрашње или спољашње тешкоће у репродукцији економских и друштвених односа на којима почива и који му дају логику функционисања и специфичног развоја, и где се у исто време појављују нови друштвени и економски односи који ће више или мање брзо, више или мање силовито, постати општи и познати улови функционисања једног новог друштва“.³⁵ На културној и симболичкој равни, транзиција условљава превазилажење ранијих, устаљених културних концепата, при чему долази до дисолуције дотадашњих

³⁴ Jelena Đurić, *Zadnje dvorište tranzicije*, Filozofija i društvo XXV, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2005.

³⁵ Морис Годелие, *Анализа транзитних процеса*, Гласник ЕИ САНУ XXXVIII, Етнографски институт САНУ, Београд 1989, 203.

референтних оквира за уређење човекове слике света, док се на хоризонту истовремено појављују нове могућности.³⁶

У расправама о глобализацији једна од најредовнијих антиципација јесте она о одумирању или нестанку (а свакако слабљењу) националне државе, коју већина теоретичара (условно) подржава. Глобализацијом је држава изгубила најистакнутију улогу у формирању националног *ethosa*, што је донедавно било увелико у њеној готово искључивој компетенцији. Разлог за то је, како наводи Гиденс, раст космополитске свести, процеси спонтане глобализације одоздо.³⁷ Држава, за коју се сматра да је установа која поседује најтемељније и највеће потенцијале друштвене моћи у савременом свету, по мишљењу многих теоретичара у актуелним глобализацијским процесима све више губи потенцијал моћи и самосталност, а у информацијском добу полако али сигурно губи битку са умреженим друштвом, које се јавља као доминантан облик удруживања у постмодерном свету.³⁸ Пратећи нит оваквих теза, консеквентно долазимо и до наводног слабљења (или бар значајне модификације) моћи нације (и национализма). Нација се може одредити као „замишљена политичка заједница, и то замишљена као истовремено инхерентно ограничена и суверена, а замишљена је зато што припадници чак и најмање нације никад неће упознати већину других припадника своје нације, па чак ни чути о њима, но ипак у мислима сваког од њих живи слика њиховог заједништва.“³⁹ По Бенедикту Андерсону (Benedict Anderson) етницитет и националност су

³⁶ Ildiko Erdei, *Medijska konstrukcija realnosti korišćenjem različitih vremenskih modela i perspektiva*, Kulture u tranziciji. Plato, Beograd 1994, 130.

³⁷ Zoran Obrenović, *Nacionalna država i izazovi globalizacije*, Filozofija i društvo XIX-XX, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2002, 88.

³⁸ Manuel Castells, *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb 2002, 21.

³⁹ Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Plato, Beograd 1998, 17.

артифицијелне конструкције – захваљујући дубокој, хоризонтално оствареној, имагинарној линији заједништва, припадници неке нације могу да замишљају своју нацију, што је битно због контекста националних држава које су довеле и до стварања националних историја. Имагинативни системи који одржавају кохерентност нације и последичног националног идентита тако су у савременом добу подложни утицају који превазилази границе националних држава и њених елита. Слабљење националне државе и улазак нових актера идентитетских политика у *nation-building*, што је узроковано глобализацијом, редефинишу нацију и њене капацитете за стабилну изградњу националних идентитета.

Ово је додатно дерогирано убрзавањем глобалних културних процеса и различитим позиционирањем појединих друштва спрам њих. Могу се разликовати погледи који културу виде као затворену, територијализовану и окренуту самој себи, те виђење културе као ка спољном свету окренутог „процеса транслокалног учења“ – „интровертиране културе које су биле доминантне већим делом историје и које су наткривљавале транслокалну културу, постепено се повлаче и иду у запећак, док транслокалне културе које сачињавају различити елементи избијају напред.“⁴⁰ Истовремено, глобално и локално не могу да постоје једно без другог, они се међусобно дефинишу. Многи феномени за које се сматрало да су локални и да су супротстављени глобалном настали су, у основи, као резултат транслокалних (глобалних) процеса. Локално и глобално јесу релативни термини. Идеја локалног, оног што се сматра локалним, произведена је унутар глобалног дискурса или паралелно са њим, чак и у оквиру капиталистичких маркетиншких стратегија које су оријентисане ка одређеним локалним/националним тржиштима. Истицање посебности и различитости може се

⁴⁰ Jan Nederveen Pieterse, *Globalization as Hybridization*, Global Modernities, SAGE, London 1995, 62.

сматрати глобалним дискурсом у замаху, и ова симболичка производња супротности, односно глобална продукција локалног и локализација глобалног, означавају се понекад термином *глокализација*.⁴¹ Ова међузависност емергенције „глобалних“ процеса и „локалних“ одговора узрокује и наоко парадоксалан успон (етничких) национализма и трибализма, као и узлет регионализма, регионалних идентитета и традиција (те све значајнију улогу религијске аскрипције и идентитета, често и верског фундаментализма), при чему је овај узлет и оснаживање појединих идентитета понекад директно узрокован, а у највећем броју случајева свакако усмерен и обликован све већом проминенцијом супранационалних процеса. Партикуларизам је чест одговор на изазове трансационалних процеса и све веће преводљивости култура.

Полазећи од премисе о социјално конструисаним, а комуникацијским каналима десеминираним ставовима и представама на различитим нивоима дискурса, од јавног и медијског до приватног и свакодневног, те узимајући у обзир динамички, процесни и релациони карактер колективних идентитета, чији су креатори и медијатори делови различитих сегмената друштвених структура и поседују различите дискурзивне капацитете, у наставку истраживања прићи ће се анализи и интерпретацији културних основа репрезентације Европе у Србији и наратива и представа испитаника.

⁴¹ Chris Barker, *н. д.*, 118.

Европа и Србија

1. Европа?

Слоган реформисаних словенацких комуниста са самог почетка деведесетих година, *Evropa zdaj!* („Европа сад!“), парадигматичан је за расположење које је преовлађавало у највећем делу становништва и елита готово свих посткомунистичких земаља Средње и Источне Европе у доба након пада тзв. гвоздене завесе – промена друштвеног поретка истовремено је схватана као повратак или макар као стремљење ка Европи, односно ка ономе што се перципирало као Европа (а што је обухватало претпостављан систем економских, политичких и културних вредности присутних у земљама са друге стране хладноратовског рова). Политика промена вођена је са мање-више јасним циљем потпуног укључивања у евроатлантски (НАТО и Партнерство за мир), односно европски (Европска Унија) политичко-сигурносни и привредни простор, а јавне дискурзивне праксе већином су се базирале на порукама о културној припадности Европи, било у варијанти наводног „повратка у Европу“ (из које су друштва наводно била „отргнута“ комунистичком владавином), било преко оптимизмом набијених наратива „пута у Европу“ који се одвија захваљујући процесима друштвених и културних промена. У појединим постсоцијалистичким земљама овакав је политички и јавни референтни оквир укључивао и схватање о „наставку историје“, која је наводно била вештачки прекинута успоставом комунистичких/социјалистичких система. И транзиционо престројавање и развитак источноевропских земаља перципирали су се као наставак, континуитет наводно демократског и капиталистичког *nation-buildinga* из времена пре Другог светског рата.

На самим почецима транзиције у овим земљама остварен је готово општи друштвени консензус о прикључивању пре свега Европској Унији, где је подршка

прикључивању иницијално достизала чак 80% јавности у Пољској и Мађарској, око 70% у бившој Чехословачкој и сл. (при чему је временом степен подршке, природно, опадао са одмицањем транзиције и увиђањем цене реформи).⁴² Политичка и привредна интеграција све већег броја европских земаља престанком хладног рата добила је додатно убрзање, укључујући и нови симболички набој, где је скоро једногласно слагање и залагање бивших комунистичких друштава за прикључивање Европи симболички означавало и својеврсну „победу“ западноевропског политичког и културног модела над социјалистичким друштвено-политичким уређењем. Тај нови „квалитет“, који је укључивањем и реформама бивших социјалистичких друштава у складу са европским моделом придодат тзв. европском пројекту (ореол успешности, објављивање „краја историје“ и слома комунизма), сведочи, између осталог, и о даље јаком евроцентризму Запада. Иако је до урушавања социјалистичких поредака дошло само у Европи, а многе ваневропске земље и даље упорно, а понекад и све успешније (НР Кина), одржавају комунистички (или социјалистички) поредак, чињеница да су скоро све европске земље, барем формално, пошле путем либералне демократије и тржишта била је довољна за проглашавање пропасти социјализма као модела државног уређења.

Европа ка којој су земље транзиције стремиле пре је била културни конструкт него конкретна реалност, свакако, ако се посматра у кључу неке претпостављене заједничке европске културе или идентитета (у сваком случају у већој мери него што је случај са националним културама и идентитетима, који су такође, *per definitionem*, културно и социјално конструисани). Ни данас, нити у доба великих

⁴² Anna Grzymala-Busse, Abby Innes, *Great Expectations: The EU and Domestic Political Competition in East central Europe*, East European Politics and Societies Vol. 17 No. 1, American Council of Learned Societies, New York 2003, 69.

друштвених и политичких промена на нашем континенту крајем осамдесетих и почетком деведесетих година, не може се лоцирати и дефинисати, макар оквирно и уз већинско слагање, шта би се могло подразумевати под појмовима „европска култура“ или „европски идентитет“. И пре пада Берлинског зида било је, додуше, покушаја одређивања и концептуализовања ових појмова, који су били иницирани, као што то често бива случај, од стране елита, односно из новоуспостављеног центра политичке и друштвене моћи, Брисела, тј. Европске комисије. Од половине осамдесетих година долази до заснивања различитих одбора/комисија који су се бавили питањем „како Европљане учинити свеснијим свог заједничког културног наслеђа, те како развити европски идентитет“. ⁴³ Овакви напори водили су покушају стварања кохерентнијег појма заједничке европске културе путем конструкције низа симбола који би конкурисали симболима (или их у неким случајевима и заменили) који означавају традиционалну националну државу (европска застава, европска химна – „Ода радости“, стандардизовани пасоши и возачке дозволе у ЕУ, итд.), где је циљ оваквих симболичких пракси био да се створи „европски културни простор“ те подигне свест људи о њиховом „заједничком културном наслеђу“. На жалост Европске комисије, већина Европљана није прихватила те потезе на начин који су очекивали. ⁴⁴ На сличном фону учињени су и неколики покушаји нових гледања на заједничку европску историју и почеци стварања заједничке, не нужно и јединствене и компромисне културе сећања у Европи, који су понекад такође били бирократски усмеравани: тако је нпр. почетком деведесетих година остварен пројект писања уџбеника европске историје у

⁴³ Chris Shore, Annabel Black, *The European Communities: And the Construction of Europe*, Anthropology Today Vol. 8, No. 3, Royal Anthrop. Institute of G. Britain and Ireland, London 1992, 11.

⁴⁴ Исто, 11.

сарадњи тима историчара и групе издавача из тадашњих 12 земаља Европске заједнице. У медијским извештајима се поводом овога наводи да се „Западна Европа ујединила на највећем броју политичких и економских питања, али је историја – онаква каква се предаје у школама – остала један од последњих бастиона ускогрудог национализма и сметња даљем формирању 'европског човека' са сасвим новим менталитетом.“⁴⁵ Проблем међусобно супротних перцепција пре прошлости него будућности у различитим сегментима европских друштава поставио се (а и даље се поставља) као један од ограничавајућих фактора конституисања потенцијалног супранационалног европског идентитета. Оваква дифузност и расцепканост у искуствима и гледањима на Европу из различитих националних дискурса довела је временом до све чешћег формирања на неки начин подвојене перцепције Европе: са једне стране говори се о једној европској култури која се испуњава у Европи као оквиру који подразумева јединствено тржиште и идеју о држављанству (Европске) Уније, док се паралелно наглашава како Европа (ЕУ) баштини (и одржава) многобројне културе и језике и подржава мултикултурализам, уз редовно коришћење „кључних реч“ као што су „културни мозаик“, „јединство у различитости“, „породица култура“ и сл.⁴⁶

Скоро двадесет година након пада Берлинског зида и даље нисмо сведоци стварања јачег европског културног, „наднационалног“ идентитета, упркос чињеници да припадници савремених друштава поседују вишеслојне идентитете који се све више перципирају, и у академској заједници и у широј јавности, као флексибилни и пре се виде као процес него као стање. Ентони Смит (Anthony Smith) слабу изгледност формирања овакве врсте идентитета види у

⁴⁵ Branimir Stojković, *Evropski kulturni identitet*, Prosveta – ZZPKR, Niš – Beograd, 1993, 102.

⁴⁶ Chris Shore, *Whither European Citizenship? Eros and Civilization Revisited*, *European Journal of Social Theory* 7/1, 2004.

ипак значајним културним разликама и историјским традицијама међу етнима и нацијама у Европи, те у супротстављеним погледима и интересима различитих националних елита на нашем континенту. Он антиципира да ће бити потребан значајан временски период интензивног „подгревања“ европских осећања да би дошло до формирања европског колективног културног идентитета, као и да емергирање таквог европског идентитета неће бити постигнуто на уштрб појединих националних идентитета (бар не у предвидљивој будућности). Националне идентификације у старту су у предности јер су живе, приступачне, чврсто усађене, дуго популаризоване, док европски идентитет и идеја „Европе“ мањка у садржају и као идеја и као процес; такође, било која космополитска култура истовремено је и култура без „памћења“, без колективне меморије, што отежава стварање јасног колективног европског идентитета.⁴⁷ Садржај таквог идентитета, или европске културе, није као у случајевима националних идентитета већински подразумевајући, етаблиран, или понекад и консензуалан. Заједничке европске традиције тек треба да буду „измишљене“, али ту се поставља и питање актера, односно аутора тог новог социо-културног инжењеринга (а ту улогу тренутно углавном спроводи или подупиरे европска бирократија – тако се нпр. у званичним документима ЕУ нуди дефиниција европске културе као типа „цивилизације“ у чије најзначајније изворе спадају јудео-хришћанска религија, грчко-хеленистичка идеја владавине, филозофија и уметност, римско право, ренесансни хуманизам, идеали просветитељства и научне револуције, социјална демократија и владавина закона).⁴⁸

⁴⁷ Anthony D. Smith, *National Identity and the Idea of European Unity*, International Affairs Vol. 68 No. 1, Royal Institute of International Affairs, London 1992, 62, 66.

⁴⁸ Владимир Рибих, *Уједињена Европа: економске, образовне и политичке интеграције*, Етноантрополошки проблеми н. с, год. 1, св. 1,

Очита је јасна дискрепанција која егзистира између, са једне стране, већином једногласних и јасних аспирација ка политичком и привредном интегрисању Европе и, с друге стране, спорог развоја изворног европског културног идентитета.⁴⁹ Данашња Европа тако је рапазета између интегративних и дезинтегративних (децентрирајућих, регионализирајућих, сингуларизирајућих) процеса (што се све више појављује као општа карактеристика глобализацијског процеса и на другим меридијанима) и налази се стешњена између и даље снажних националних идентитета и властите културе која нема осигураног идентитета, и која је саздана од разлика. Европско трагање за идентитетом је, како се наводи, редовно било обележено извесном „конституционалном узалудношћу.“⁵⁰ Изузетна диверсификованост (често и супротстављеност) између наслеђа и идентитета европских нација по неким ауторима указје на могућу „празнину“ у потенцијалном систему заједничких европских представа, где се Европа понекад види као „тржиште са 320 милиона потрошача који прихватају да се одрекну националног суверенитета зарад пораста животног стандарда – збир интереса лишен духа и заједничких пројеката...“⁵¹ У

Филозофски факултет, Београд 2006, 73, 74. О чињеници да се заједнички европски културни основи траже, да се често приближно лоцирају, али најчешће не и дефинитивно, сведочи горе наведеном сличан, али ипак различит списак претпостављених основа европског културног наслеђа направљен за време Хелсиншке конференције: грчки и римски хуманизам, јудаизам и хришћанство, ренесанса, научни рационализам и либерална мисао, индустријска револуција, романтизам и социјалистичка учења – в. Žan-Mari Domenak, *Evropa: kulturni izazov*, Biblioteka XX vek, Beograd 1991, 33- 34.

⁴⁹ Anthony D. Smith, *A Europe of Nations. Or the Nation of Europe?*, Journal of Peace Research Vol. 30 No. 2, SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 1993, 113,114.

⁵⁰ Milorad Belančić, *Evropa na Balkanu*, Radio B92-Beogradski krug, Beograd 1998, 122,146.

⁵¹ Ž. Domenak, *н. д.*, 12.

(постмодерној) ери у којој и до скоро есенцијалистички схватани и подразумевајући идентитети (национални, класни, родни итд.) бивају подвргнути сумњи, ревизији, деконструкцији, и то не само на разини научног дискурса, већ све више и на лаичкој равни, конципирање и одређивање европског (културног) идентитета (који пре представља потенцијални, идентитет у настајању) као да указује на додатне тешкоће и препреке, посебно узимајући у обзир изнимну разноврсност и дифузност културне основе на којој би такав идентитет могао израсти, а око чијег садржаја и опсега не постоји већинско слагање. Нити један идентитет, па ни транснационални, нема својство *deus ex machina*, пошто је јасан симболички и културни основ услов настанка културног идентитета: „он не може да се изведе из било чега – симболички ресурси из којих се извлачи дистинкција су на неки начин *већ ту*.“⁵² Европски простор је у културном смислу сложен и противречан, али садржи и неке заједничке вредности, тако да европски идентитет карактерише, како наводи Едгар Морен (Edgar Morin), „сложено јединство“, или „плуриидентитетска припадност“, што би значило да се европски идентитет не исцрпљује у једној равни, већ да он има националну, а у новије време све више и наднационалну димензију.⁵³

Европа се на прелазу векова нашла у ситуацији да још увек не поседује кохерентан и стабилан систем аутоидентификације и ауторепрезентације, а да истовремено не постоји ни сигнификатни „други“ у односу на којег би се могла самоодредити. Без непосредних опасности, Новог

⁵² Младена Прелић, *Етнички идентитет – проблеми теоријског одређења*, Традиционално и савремено у култури Срба (ур. Д. Радојичић), Посебна издања Етнографског института САНУ 49, Београд 2003, 283.

⁵³ Nikola Božilović, *Evrointegracija Balkana i očuvanje identiteta*, Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana, SVEN, Niš 2003, 246.

света, колонија и сл., као могућа одређујућа другост каткад се указује стара фантазма, Оријент, који је репрезентован пре свега политички и верски турбулентним Блиским Истоком, те ривалским привредним тигровима источне, јужне и југоисточне Азије,⁵⁴ при чему оваква визура добија све више на интензитету након отпочињања тзв. рата против тероризма и војних интервенција у Авганистану и Ираку. Иако званични европски наративи никад експлицитно не говоре тако, медијска слика и показатељи јавног мњења у данашњој Европи све више указују на Оријент и ислам као дистинктивни опозит Европи, где је ово мњење подгрејано и честим културним конфликтом који се дешава на самом европском тлу при додиру домицилног и емигрантског (често муслиманског) начина живота и вредности. Различито мотивисана нетрпељивост према емигрантима (и ваневропског порекла) и све јача контрола и затварање граница европских држава (пре свега Европске Уније), тј. стварање тзв. „тврђаве Европе“, такође су индиција за претходно поменуто културно (и фактичко) омеђавање и дистанцирање.⁵⁵ О све видљивијем дистанцирању (фактичком и симболичком) садашње Европе према Истоку и исламу сведочи и отезање и све чешће отворено супротстављање пријему Турске, верног савезника Запада у хладном рату и у политици на Блиском истоку, у Европску Унију, које се све чешће отворено образлаже управо културним и верским разлозима. Као потенцијални сигнификантни други у последњој деценији постепено израња и Русија – упркос званичним паролама и програмима

⁵⁴ John Borneman, Nick Fowler, *Europeanization*, Annual Review of Anthropology Vol. 26, Annual Reviews, Palo Alto 1997, 488. Европска „другост“ је често наложена и на самом европском континенту – већ је детаљно елаборирано у литератури како је ту улогу имао Балкан, а 90-их година бивша Југославија.

⁵⁵ v. Verena Stolcke, *Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe*, Current Anthropology Vol. 36 No. 1, University of Chicago Press, Chicago 1995.

о партнерству са овом земљом, све је видљивији страх у европским земљама од привредне и војне консолидације те јачања политичке ауторитарности у Руској Федерацији (страх који никада није ни нестао у земљама бившег лагера).

Ако се у садашњем тренутку не може тачно одредити европски сигнификантни други, то у ближој прошлости није био случај. Док је Европа у географском смислу (без Русије) у доба хладног рата представљала тампон зону између две велесиле, њен западни део, језгро садашње Европске Уније, којој се сукцесивно прикључују готово сва постсоцијалистичка друштва и која све више представља синоним за Европу, у својој основи био је дефинисан и као антипод Источном блоку и Совјетском Савезу. Самоодређење тадашњих западноевропских земаља као баштиника капиталистичке привреде и либералне демократије надживело је слом лагера и проширило се на транзиционе земље Средње и Источне Европе. Као наслеђе хладног рата савремена Европа има још једну важну чињеницу (и у културном смислу), и даље блиску повезаност са САД, посебно у безбедносно-политичком смислу. Тако Збигњев Бжежински (Zbigniew Brzezinski) наводи да се „тешко може замислити истински уједињена Европа без заједничког безбедносног аранжмана са Америком“.⁵⁶ Приврженост данашње Европе тржишној привреди и демократији, те и надаље живи атлантски мост ка Северној Америци, симболички и културно јасно је укључују, и након пропасти социјалистичких система у Европи, у окриље Запада, Окцидента, у политичко-економском и културном смислу (где су границе раздвајања, и географске и симболичке, између Запада и Истока увек биле и арбитрарне и ствар перцепције, и често ишле унутар европског континента – међутим, ширење западноевропског друштвеног и културног модела широм Европе знатну већину европских друштава у

⁵⁶ Према В. Рибиф, *н. д.*, 70.

овом веку смешта западно од симболички конституисане границе). Истовремено, у узапредовалом процесу привредне и културне глобализације, Европа (тачније њене највеће и најразвијеније земље) представља део Метрополе/Центра, који у највећој мери одређује темпо и садржај глобалних процеса Периферији (где, поново, симболичка географија Метрополе и Периферије није константна и диференцира међусобно и земље саме Европске Уније). Европа, а посебно њен северозападни део, понекад се због свог политичког и културног утицаја означава и као „центар гравитације“.⁵⁷

2. Европа као политички симбол

Европа се тако не може још подичити постојањем одређеног заједничког културног идентитета, чак ни ширим слагањем о томе шта чини основе њене културе, али се основна идеја Европе ипак симболички релативно јасно разазнаје – најмањи заједнички садржаоци јесу капиталистичка привреда и либерална демократија, тј. друштвени основи који су, за сада, издржали тест времена и ломове 20. века. Ауторепрезентација Европе суштински не иде много даље од будућности окренутих наратива и порука о индивидуализму, слободи и тржишту, али и тако ограничена културна порука очито наилази на одјек.⁵⁸ Ако се томе

⁵⁷ Jan N. Pieterse, *Europe, Traveling Light: Europeanization and Globalization*, The European Legacy vol. 4(3), 1999, 5.

⁵⁸ J. Borneman, N. Fowler, *н. д.*, 492. Наравно, оваква културна порука не пада обавезно на плодно тле и процес европских интеграција и принципи социо-економског уређења у Европи у 21. веку повремено су се у транзицијским земљама (а врло редовно у Србији до краја 2000.године) перципирали у негативном контексту – карактеристике оваквог дискурса манифестно су сублимиране у следећој елаборацији: „О европској интеграцији не треба имати илузија. Она је створена кроз беспопштену конкурентску борбу са америчким и азијским цивилизацијама и капиталима, и кроз безобзирно исисавање

придода и чињеница да је Европа једно од жаришта глобализације, привлачност прикључивања или приближавања замишљеној Европи код друштава на границама или близу њених граница тим је јаснија. На крају, реална одрживост поменутих вредности и принципа у Европи барем је формално осигурана постојањем Европске Уније, супранационалне политичке структуре, која се све чешће поистовећује са Европом – „нимало случајно, уосталом, Европом се често назива оно што у ствари представљају земље Европске заједнице, на исти онај начин на који се каже Америка а мисли на САД.“⁵⁹ Слично као што су националне државе основа за настанак и очување националних идентитета и култура, и ЕУ се перципира као оквир који гарантује одржавање тзв. европских принципа, а који су на концу однели победу крајем 20. века над алтернативним концептима друштвеног уређења, бар на европском континенту. Улазак у транзицију и укључивање у проширену Европу (Европску Унију) услед свега споменутог био је очекиван сценарио за посткомунистичка друштва. На овај начин посматрано, процес европског обједињавања у одређеној мери губи метаисторијску ареолу и у бити се показује као логичан, донекле и нужан степен развитка

екстрапрофита из неразвијених земаља, у полуколонијалном, економски и технолошки зависном статусу. Она највише задовољава интересе наднационалних корпорација којима сметају државне границе суверених земаља за увећавање њиховог капитала. Тој интеграцији недостаје културна супстанција и хумани етос којим се обезбеђује социјална сигурност грађана у обезбеђивању радних места, у заштити од корупције, криминала и мафије, манипулација моћних средстава масовних комуникација, кича, неодговорних, неморалних и авантуристички настројених политичара, од расипничке бирократије која немилице траћи заједничке фондове за сумњиве послове. Њој недостаје културни идентитет па због тога људи у њој не виде аутентичну људску заједницу већ само неку врсту вештачког инстант сурогата.“ – Вјекослав Бутиган, *Политичка акултурација на Балкану*, Теме год. XXIV бр. 1-2, Универзитет у Нишу, Ниш 2000, 118, 119.

⁵⁹ В. Stojković, н. д., 11.

друштвених система у фази развијене модерности или, како се у француском случају изразио један аутор, „релативно опадање француске моћи, нови услови технике, економије, политике – једном речју, нужда – усмерили су нас према европској интеграцији – иначе би нам претила маргинализација.“⁶⁰

Тако појам *Европе* и након неколико деценија релативно успешног процеса интегрисања на различитим основима, истовремено и мањка у симболичком садржају и пренатрпан је њиме. Мање-више подразумевајући и већински прихваћене симболичке и културне значајке Европе у савременом добу исцрпљују се у културним порукама о демократији и слободном тржишту, док се остатак огромног симболичког и историјског „пртљага“ скупљеног током прошлости у Европи, посебно у 20. веку, проблематизује, (ре)конструише, или се манипулише њиме, и то у још значајнијом мери него што је случај са социјалним и културним конструкцијама националних ентитета и идентитета, јер су и актери симболичке конструкције многобројнији (различити сегменти појединих европских друштава и њихових елита) и симболичка основа за изградњу богатија. Европа на тај начин паралелно, у различитим сегментима европског политичког и културног мозаика, симболички означава често потпуно контрадикторне ствари – за већину елита посткомунистичких држава она симболише прогрес, људска права и демократију, док истовремено многим друштвеним играчима и у „Старој“ и у „Новој“ Европи она представља тапију на конзервирање друштвених и политичких односа;⁶¹ Европа је истовремено и симболичка колевка секуларизма узрокованог просветитељством и рационализмом, али једнако тако, гледано кроз други дискурс,

⁶⁰ Ž. Domenak, *н. д.*, 15.

⁶¹ в. Andreas Pribersky, Karin Liebhart, Sandor Kurtan, *A Temple for the Nation: Redesigning a Common Symbolic Space of Central European Conservatism*, Cultural Studies 16 (6), Routledge, New York 2002.

и творевина хришћанства, неодвојива од хришћанске културне традиције.⁶² Борба за симболичко „освајање“ појма *Европа* јасна је све више и кроз манифестне политичке наративе и у институцијама: нпр. недавна жустра полемика у Европском парламенту да ли тековине левог антифашизма заслужују место у баштини заједничке европске историје, све чешће инсистирање Ватикана на маркирању хришћанских основа Европе и у званичним актима ЕУ и сл. Можда је неконзистентност у симболичком и културном садржају појма *Европа* историјска константа, на шта подсећа и Ничеово размишљање о „европском мелезу – а то је један, све у свему, прилично ружан плебејац – безусловно је потребан костим за пресвлачење – историја му служи као гардероба костима. Он добро види да ниједан од њих уопште није прављен за њега, мења их неуморно.“⁶³

Тиме је Европа као политички симбол подложна редовној манипулацији и адаптацији, додају јој се и одбијају различити симболички квалитети, истргнути из непрегледне културно-историјске баштине, већ према интересу или функцији које одређене друштвене групе имају од експлоатације таквог симбола. Оваква културна конструкција Европе најчешће је намењена циљаној јавној комуникацији и различити дискурси о Европи не теже у толикој мери да културно означе Европу као циљ по себи, колико да дискурзивно конструишу саме себе (политичку опцију, друштвену групу, нацију итд.), легитимишући се истовремено пригодно симболички окарактерисаном „Европом“, и то било кроз позитивну легитимацију, метонимијски се повезујући са одговарајућом симболичком представом о Европи, било кроз негативну легитимизацију, представљајући се као опозиција на одређени начин симболички осликаној Европи, већ у зависности да ли

⁶² в. Мирослава Малешевић, *Европа: криза идентитета...*

⁶³ Fridrih Niče, *Some strane dobra i zla*, Grafos, Beograd 1980, 220.

Европа у датом социо-културном оквиру репрезентације представља „нас“ или „друге“, тј. да ли је, сходно културној или политичкој конјунктури у одређеном друштву, Европа позитивни идеал или је „трула“ Европа. Ово посебно важи за земље транзиције деведесетих година и данас, где је у јавним дискурсима Европа најчешће ординирала као културна фантазма *par excellence*, симболичка „шаргарепа“ и наратив о бољем животу, који је био један од централних катализатора постсоцијалистичког *nation-(re)buildinga* у низу друштава. С друге стране, у неким земљама, у одређеним периодима, Европа је означавала потпуну супротност овоме, па су обе врсте симболичких пракси биле условљене социо-културним параметрима појединих транзицијских друштава. Културно самопозиционирање у односу на Европу и симболичка конструкција Европе условљени су друштвеним променама узрокованим крајем хладног рата, а дискурси о Европи подједнако сведоче и о односу према Европи и односу према западноевропском друштвеном моделу тржишта и демократије, спрам којег се поједина постсоцијалистичка друштва, са галопирајућом глобализацијом на континенту, неизбежно позиционирају. Још више, културна слика Европе представља и својеврстан лакмус-тест транзицијских земаља о спремности друштва на промене у правцу капитализма и либералне демократије, и кроз јавне дискурсе сведочи о амбицијама локалних елита и друштва везаних за реформе и процес транзиције на размеђи векова.

Циљ транзиције у већини некадашњих социјалистичких земаља тако је био више него јасан – бар по питању тзв. европског пута. Елите тих друштава слободно су могле подастрти јавности предизборни слоган српске владајуће партије из 1990. године: „Са нама нема неизвесности“. *Evropa zdaj!* је као парола легитимно одражавала смер за будућност Словеније, а лако је могла бити кориштена и у већини других транзиционих земаља. У Србији деведесетих година, пак, оваква синтагма не би потпуно одговарала стању и хтењима у друштву – ситуацију

би сликовитије приказао израз преформулисан у упитни облик – *Evropa zdaj?*, или једноставно – *Evropa?*

3. Европа и Србија у кризи

Криза комунизма као система, која се у свим европским земљама јасно манифестовала осамдесетих година прошлог века, десила се и у бившој Југославији. Србија је као одговор на друштвену кризу произвела „антибирокаратску револуцију, у којој је одбацила политичке и економске реформе у правцу тржишне привреде и политичког плурализма. На изазов кризе економије државног социјализма, слома комунистичке идеологије и престанка хладног рата, Србија је дала одговор који је на трагу њене историјске константе – уједињење српског народа одлагало је њену економску и политичку модернизацију.“⁶⁴ Консеквентно стање фактичке изолације и свеопшти суноврат узрокован политичким и ратним ангажманима властодржаца крајем прошлог века, пратили су преовлађујући јавни наративи који су, за разлику од већине постјугословенских и других транзиционих држава, проблематизовали и концепт Европе и место Србије у тако перципираној Европи. Реактуелизовани су и раније рабљени политички митови о „трулом Западу“ и декадентној Европи која је изгубила везу са Богом, човеком, етнијама и сл., те стога Србија не само да не треба да се врати/прикључи Европи – напротив, Србија је слика аутентичног, оригиналног, европејства – овакав дискурс мишљења каткад, наизглед парадоксално, сматра да су Срби „у исти мах Неевропљани, јер су изван главних токова профане европске историје, и једини прави Европљани, јер у њима траје дубока историја европског духа.“⁶⁵

⁶⁴ Latinka Perović, *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Žene i deca, HOLJPS, Beograd 2006, 28.

⁶⁵ Ivan Čolović, *Politika simbola*, Radio B92, Beograd 1997, 42, 43.

То нису посебно оригинални ставови, карактеристични било за деведесете године, било за Србију – слични мотиви јављали су се и у другим европским земљама,⁶⁶ а исти су били присутни међу српском интелектуалном елитом и пре краја 20. века. Супериорност властите културе над европском, западном, била је потенцирана и у 19. веку, а код писаца из редова Цркве овај је став био још израженији и полазио је од ексклузивности која непомирљиво одваја српство од Запада – у последњој деценији 20. века оваква гледишта и дискурси полазили су од теза да се Србија „изнова суочава са снажном, самоувереном и арогантном Европом.“⁶⁷ Оливера Милосављевић тако тврди да и историјски и у најновије доба „српски национализам, као различитост и ексклузивност, садржи у себи и латентно присутно антизападњаштво. Иако је оно у свом фундаменту имало православље супротстављено католичанству, словенство супротстављено германству, патријархалност супротстављену модерности, временом је, подржано наведеним супротностима, добило и садржину духовне „супериорности“ према материјалистичком недуховном ништавилу.“⁶⁸

Иван Чоловић сумира карактеристике, како је он означава, „српске политичке митологије“ деведесетих година, наводећи да она нуди две комплементарне слике „труле Европе“ – „на једној слици она пропада јер се одрекла Бога да би недостојно славила човека и крхке торевине његове власти, док се на другој слици Европа распада зато што је издала аутентичног човека и једини природни облик власти – онај оличен у етнички схваћеној нацији.“⁶⁹ Оваква

⁶⁶ в. I. Čolović, н. д.

⁶⁷ Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o 'nama' i 'drugima'*, HOZLJPS, Beograd 2002, 301, 302.

⁶⁸ Исто, 297.

⁶⁹ I. Čolović, н. д., 48.

репрезентација савремене Европе није била, наравно, једна и једина у последњој деценији прошлог века, али је (или са мало пре поменутим карактеристикама, или са само неким од њих) била доминантна, а у одређеним периодима и службено нормирана у јавној комуникацији и јавном дискурсу. То је посебно било видљиво у току НАТО бомбардовања 1999, па све до политичког преокрета октобра 2000. године, када је оваква репрезентација Европе и/или Запада у јавном дискурсу била доведена до крајности, чиме су се и њене карактеристике експлицитно манифестовале. Тако се овај оружани сукоб често представљао као борба духом надмоћне српске културе против технички развијеног, али културно инфериорног непријатеља, где су се посебно истицале негативне представе о САД, када се ова земља често осликавала као империјални хегемон који уништава Европу и њену културу, те последично узрокује њен трагични крај. У овом периоду била је изузетно присутна и помињана представа о Србији као оригиналном европејству наспрам пропале „бабе Европе“: „Више смо него Европа, ми смо свет, бољи део света, светлост света!“⁷⁰

Потпуно одвајање од историјског тока који је захватио друге посткомунистичке земље било је, логично, пропраћено формирањем јавног дискурса који је наглашавао „другачијост“, различитост (понекад и супериорност) Србије у односу на остатак Европе, посебно оне која се перципирала као „Запад“. Та се претпостављена специфичност и уникатост нашег поднебља изражавала и кроз ново

⁷⁰ Према Ivan Čolović, *Kad kažem novine*, Medijska knjižara Krug, Beograd 2004, 15-17, 31-33. О дикурзивним праксама на трагу овог система представа видети Lidija Milić, *From Serbia with Hate: A Case Study in Globalization, Trauma, and Language*, *Dialectical Anthropology* 27, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2003, и Stef Jansen, *Victims, Underdogs and Rebels: Discursive Practices of Resistance in Serbian Protest*, *Critique of Anthropology* Vol 20 (4), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2000.

рециклирање идеје Балкана који се супротставља идеји „Запада“, где се дискурзивним методама „контраоријентализма“ (пре свега есенцијализацијом) врши културна критика Запада и/или Европе.⁷¹ Наравно, као што је друштвени тренутак Србије деведесетих налагао бар спорадично рабљење балканског дискурса у јавној комуникацији, обрнут процес, протеривање Балкана из званичних дискурса неких постсоцијалистичких земаља, такође је био условљен политичком усмереношћу локалних елита.⁷² Претходно поменути наративи и представе нису били једини у јавној сфери, али су били преовлађујући, што се одразило и на ставове становништва Србије, где су се они или интериоризовали, или су јачали већ постојеће, слично или исто културно знање. Тако Стеф Јансен (Stef Jansen) уочава на основу јавних и приватних наратива тих година у Србији постојање већинских дискурса, који апроксимативно одговарају јавно десеминираним културним порукама (и који се условно могу описати као националистички), и мањинских (условно речено, антинационалистичких, опозиционих дискурса) који идеје Балкана и Европе вредносно изокрећу у односу на већинско схватање (а који у доброј мери кореспондирају са већинским дискурсима других бивших социјалистичких земаља – Европа означава скуп позитивних вредности, *ergo*, што више Европе а мање Балкана, тим боље). Позитивне, мањинске, перцепције Европе најчешће су биле синонимне са Западом или „западњаштвом“ и појам Европе обично је био повезиван са својствима као што су

⁷¹ Aleksandar Bošković, *н. д.*, 128, 129.

⁷² в. Nicole Lindstrom, *Between Europe and the Balkans: Mapping Slovenia and Croatia's 'Return to Europe' in the 1990s*, *Dialectical Anthropology* 27, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2003, 316-326., и Dunja Rihtman-Auguštin, *Zašto i otkad se grozimo Balkana?*, *Ulice moga grada, XX vek*, Beograd 2000, 211-222.

рационално, западно, модерно, организовано, урбано, развијено, демократско и сл.⁷³

Поменути мањински дискурси такође пате од бољки оријентализације, која је, пак, усмерена ка различитим сегментима непосредног социјалног оужења, што је елаборирано осим у цитираном Јансеновом раду и на још неколико места. Док се на позитивном полу спектра представа о Балкану не наилази на униформност и конзистентност, негативни пол најчешће садржи релативно редован садржај представа, и у приватним и у јавним дискурсима, који су у доброј мери резултат европског „погледа“ на Балкан. Загорка Голубовић као карактеристике балканских друштава тако наводи: јак утицај традиционализма и заостајање у модернизацији; патријархално наслеђе које се одупире модерном индустријском развоју; национални романтицизам узрокован касним конституисањем националних држава; међусобно сличне националне митологије које су резултат романтичарског гледања на нацију, те етнизације балканских држава; колективистичке вредности које умањују значај индивидуалности; заједнички стереотипи о себи и стереотипи увезени из евроцентричних дискурса; припадање периферији у односу на центар.⁷⁴ Евидентно је ипак да заиста постоје одређене разлике у друштвеним вредностима између земаља које су увелико закорачиле у постиндустријско доба и балканских (и транзицијских) друштава које карактерише одређено заостајање у процесима модернизације. Тако једно истраживање из средине деведесетих година наводи да је за грађане Србије карактеристичан већи традиционализам,

⁷³ Stef Jansen, *Svakodnevni orijentalizam: Doživljaj 'Balkana'/'Evrope' u Beogradu i Zagrebu*, Filozofija i društvo XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, 49.

⁷⁴ Zagorka Golubović, *Balkan Cultures and the Process of Globalization*, Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana, SVEN, Niš 2003, 226, 227.

егалитаризам, ксенофобија, нетолеранција, за разлику од чланова западноевропских друшава код којих су у већој мери присутни модернизам, индивидуализам, отвореност, толеранција (где свакако треба имати у виду и то да је истраживање у Србији рађено у доба највеће друштвене кризе).⁷⁵ Треба такође напоменути да балканистичка потка јавних наратива није била превише проминентна, осим у раздобљу најизраженије конфронтације Србије са међународном заједницом на самом крају века, те да значење балканског аспекта националог идентитета у Србији није било до краја одређено међу људима – оно је варирало од осећаја културног поноса у којем је православље често било комбиновано са представама о иманетном одупирању туђинском угњетавању, до негативних конотација попут неразвијености, лењости, примитивизма и сл.⁷⁶

Преовлађујући (етноцентрични) дискурс о Европи деведесетих није само формирао (или рециклирао) одређене представе о Европи, те о Србији у односу на Европу, већ је између две културне конструкције (Европе и Србије) поставио и прилично дубоку провалију. Реално потпуно другачија историјска ситуација Србије и окружења деведесетих (у односу на скоро сва друга постсоцијалистичка друштва) експлицирана је, углавном за домаћу употребу, посебношћу, „другачијошћу“ Србије у односу на све остале, различитошћу која је таквог степена да је наша ситуација практично недокучива, неинтелигибилна за „извањце“, „друге“ (Европљане, „Западњаке“, и сл. – при чему тај однос, наравно, није реципрочан – други, или Европа, за нас не представљају никакву непознаницу). Ово истицање само за нас карактеристичне а другима неразумљиве посебности пригодно је објашњавало и усамљеност и изолованост Србије

⁷⁵ Драгомир Пантић, *Конфликтне вредности у земљама транзиције*, Социјални конфликти у земљама транзиције, Институт друштвених наука, Београд 1996.

⁷⁶ S. Jansen, *и. д.*, 36, 37.

на политичкој мапи Европе крајем двадесетог века. При том се претпостављена другачијост објашњавала различитим чиниоцима што је видно и у исказима упућеним странцима: нпр. наративно истрајавање на нашој посебности и репетитивно указивање да је томе узрок, пре свега, историја наше земље;⁷⁷ хаотичност, ирационалност и сл., али истовремено срчано живљење пуним плућима без освртања на диктате других;⁷⁸ варијације на теме *Ante muralis christianitatis* и „земља на раскршћу“⁷⁹ итд. У оваквој ситуацији продуковање интеграционистичких, „евроинклузивних“, наратива није ни било очекивано, барем не у већинском дискурсу, тако да се уместо културне „евроинклузије“ (што је био случај у већини транзицијских друштава), становништву Србије нудила/наметала културна „евроексклузија“ – Србија је, у тој визури, била „евроексклузивна“.⁸⁰

Друштвена реалност Србије деведесетих година ипак није представљала стање апсолутне изолације и одсечености из културних токова и процеса у свету на крају миленијума, па тако ни представе о „нама“ и „другима“ нити су могле да искључиво буду културно форматиране у оквирима нашег социо-културног система, нити су остајале непромењене и „урезане у стену“ у време власти Слободана Милошевића. Упркос политичкој и економској изолацији у то доба, Србија није могла остати сасвим искључена из неумитних процеса културне и привредне глобализације – у том смислу је, већ деведесетих година, систем представа о културној (само)довољности и оригиналности Србије био контамини-

⁷⁷ B. Mattijs van de Port, *'It takes a Serb to Know a Serb': Uncovering the Roots of Obstinate Otherness in Serbia*, Critique of Anthropology Vol 19 (1), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 1999.

⁷⁸ Zala Volčič, *The Notion of 'the West' in the Serbian National Imaginary*, European Journal of Cultural Studies 8 (2), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2005, 161, 168.

⁷⁹ S. Jansen, н. д., 37.

⁸⁰ У сваком могућем значењу овог неологизма.

ниран самом културном праксом – владавином конзумеризма, поп културе, постепеним развитком тржишне привреде, многим симболичким значајкама Европе/Запада од којих је званични наратив често покушавао начинити отклон. Српски режим са краја века, који се може дефинисати као националистичко-ауторитаран, а који је свој опстанак на власти одржавао и средствима националистичке реторике, управо је са циљем продужавања своје егзистенције у јавној комуникацији спроводио константан идеолошки „лимбо“ – иако ауторитаран, и у поседу готово свих полуга моћи у друштву, он се није ослањао на конзистентан и схематски идеолошки поглед на свет (слично многим посткомунистичким елитама у Европи).⁸¹ Идеолошки еклектицизам који је у току читаве деценије варирао у распону од екстремног етничког национализма и шовинизма до социјалне, социјалистичке и чак југоносталгичне јавне реторике (а понекад, краткотрајно након потписивања Дејтонског споразума, чак и са идеолошким флертовањем са САД и европским земљама), омогућавао је отварање идеолошких и културних „ниша“ за уплив глобалних културних процеса и у нашем друштву. У условима ограничене (услед лимитирајућих фактора – политичке и привредне изолованости Србије) апропријације неминовних културних промена, већински, „евроексклузивни“, дискурс мења се понекад у смеру нечега што Мирослава Малешевић означава као „национал-космополитизам“, систем вредности који је израз подвојеног идентитета који спаја контрадикторне елементе, и који укрштајући антиевропске/антизападне и европске/западне вредности изражава комплексност локалног *love-hate* односа према свету.⁸²

⁸¹ Erik Gordi, *Kultura vlasti u Srbiji*, Samizdat B92, Beograd 2001, 21-33.

⁸² Мирослава Малешевић, *Има ли нација на планети Рибок?*, Традиционално и савремено у култури Срба (ур. Драгана Радојичић), Посебна издања Етнографског института САНУ 49, Београд 2003, 254, 255.

4. Европа и Србија у транзицији

Такав систем представа опстајао је (додатно реанимиран НАТО бомбардовањем 1999. године) све до самопрокламоване „петооктобарске револуције“ 2000. године. Пад ауторитарне власти крајем 2000. године означио је фактички почетак транзиције, процеса преображаја некадашњих социјалистичких друштава у државе тржишног капитализма и вишестраначке демократије. Деценијско кашњење у односу на земље тзв. „источног лагера“ и већину бивших југословенских република није, пак, узроковало мањи ентузијазам међу члановима нашег друштва – сцене еуфорије и славља око развалина Берлинског зида имале су своју репризу октобра 2000. у Београду – мизансцен је био различит али је порука драматурга била иста – пред нама је почињало ново и боље доба. Београдски 5. октобар, попут бугарског 10. новембра, или 21. децембра у Букурешту, представља тзв. велики друштвени стрес-догађај, несумњиво историјског значаја, који својим последицама има снагу да утиче на поглед на свет и размишљање читавих слојева друштва.⁸³ Међутим, постепени временски отклон од догађаја великог набоја неизбежно доводи до сплашњавања иницијалне енергије и ентузијазма и расплињавања у стварност свакодневице. Тако је и друштвена и економска транзиција убрзо престала бити перципирана као линеарни процес који сигурно води бољем животу и сигурности – њено отпочињање показало је да друштвена промена пре представља кривудасти пут са опасним завојима него равну и брзу трансверзалу, како у Србији, тако и у другим транзиционим земљама.

Сличан ток доживео је још један друштвени процес – укључивање младе демократије у интеграционе процесе у

⁸³ Srećko Mihailović, Oduzimanje budućnosti: Omladina Srbije u vodama tranzicije, *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Centar za proučavanje alternativa, Beograd 2004, 24.

Европи. „Евроеуфорија“ с почетка 2001, условљена ланчаним примањем тадашње СРЈ а касније Државне заједнице у низ међународних и европских организација, донацијама из Европе и знатним отписима дугова наше земље и сл, постепено се трансформисала у „евродепресију“ која је наступала паралелно са спознавањем чињенице да воз ка Европи не води никаквим брзим пругама, већ чешће ранжирним колосеком на коме се наша композиција има ремонтвати у складу са јасним и прецизним условима возње који важе у тој Европи. О осцилацијама при процесу евроинтеграција наше земље верно сведоче новински наслови – о отпочињању преговора о стабилизацији и придруживању тадашње СЦГ са ЕУ октобра 2005. године, новине су извештавале на следећи начин: „Европо стижемо!“ (*Блиц*), „Историјски почетак“ (*Вечерње новости*), „У Европи смо свој на своме“ (*Вечерње новости*), „Кренули смо!“ (*Политика*), „Започето путовање у Европу“ (*Политика*) итд. Након прекида преговора са ЕУ у мају 2006. наслови су, пак, изгледали овако: „Хашка Србија“ (*Блиц*), „Не треба очајавати“ (*Курир*), „Одлагање наноси огромну штету“ (*Вечерње новости*), „Лабус: Ударили смо о зид“ (*Политика*), „Србија ка Европи може да изгуби корак и са Албанијом“ (*Глас јавности*), „Оде Европа али чека на Младића“ (*Глас јавности*) и сл. Као и у случају других држава аспиранткиња на место у „ЕУ клубу“, НАТО и другим организацијама, показало се да нема бланко чека – неко мора да испоручи оптужене (Хрватска), неко да скрши корупцију (Румунија) и сл. да би постао било члан било кандидат за чланство у ЕУ.

Србија је од краја 2000. године отпочела са нимало лаким процесом реформе, који је у односу на већину других постсоцијалистичких друштава био додатно оптерећен наслеђем ратних сукоба и изолације из протеклог века, често аутоматским адоптирањем транзиционих модела других земаља, те самом чињеницом да је транзиција у нашој земљи отпочела знатно касније него у другим државама. Закаслелу транзицију (не само у Србији, већ и у неким другим земљама

региона) и у социо-културном смислу карактеришу неизбежни процеси пред којима су се нашле скоро све бивше социјалистичке земље, а који понекад представљају пре изазов реформама него њихов мотор: хармонизација стандарда и вредности са онима у Европској Унији, којој се земље транзиције желе прикључити (процес евроинтеграције), и прихватање транснационалних стандарда постављених од глобалних (и привредних) асоцијација са одлучујућом улогом водећих светских земаља (процес глобализације). Србија се нашла пред „изазовом тешког пута индустријализације и модернизације, те постиндустријског развоја, путем углавном некохерентно концептуализованог пројекта транзиције који је убрзан процесом глобализације“.⁸⁴ Након четири године од политичких промена многи су констатовали да је Србију савладао „транзициони умор“. Истраживање из 2005. дало је податке о расту разочарања и топлењу оптимизма међу грађанима Србије, те је показало незадовољство грађана како темпом тако и природом реформи у земљи – такође, испитаници су исказивали збуњеност у погледу смера и исхода промена до тог тренутка.⁸⁵ Поново, ни то не представља неку специфичност наше земље, замор од често тешких и мукотрпних реформи осећала су и друга постсоцијалистичка друштва, реагујући разнолико на изазове нових прилика и правила у Европи захваћеној глобализацијом.⁸⁶ Међутим, специфична ситуација у бившој Југославији деведесетих година 20. века, друштвени и културни изолационизам у Србији тог времена,

⁸⁴ Zagorka Golubović, *н. д.*, 226, 228.

⁸⁵ Zagorka Golubović, *Rezultati demokratske tranzicije kroz prizmu građana Srbije 2005*, Filozofija i društvo 2/2005, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2005.

⁸⁶ Разочараност процесима реформи и европских интеграција у земљама Источне и Средње Европе доводила је и до знатних промена политичког курса у низу земаља – мање или више очити заокрети у смеру евроскептицизма били су присутни у Словачкој (влада Владимира Мечијара), Бугарској (друга социјалистичка влада) итд.

који је у значајној мери оформио преовлађујуће (негативне или амбивалентне) представе о Европи, те, у крањој инстанци, недовршеност и половичност модернизацијских процеса у нашој земљи, условљавају одређене специфичности тог замора и сумњи у погледу даљег приближавања Европи. Ставови грађана Србије поводом Европе и наше очекиване интеграције са њом или у њу, стога варирају и чак су контрадикторни.

Домаће јавно мњење са отпочињањем политичких промена, упркос анимозитету и/или амбиваленцији у ставовима о односима Србије и Европе деведесетих година, већински се декларише за евроинтеграцију наше земље. Истраживања јавности помоћу прилагођеног упитника *Евробарометар* од 2002. наомамо показују да европска идеја игра позитивну улогу у систему веровања грађана Србије, где су прве асоцијације грађана на Европску Унију квалитетнији живот, бољи стандард, могућност путовања. Ипак, и поред снажне подршке, присутни су и страхови – највише се страхује од цене уласка и од губитка националног идентитета, односно језика.⁸⁷ Специфична је ситуација да је, иако постоји већински позитиван став према прикључењу Европи, присутан несклад између „когнитивне димензије ставова (рационалног увиђања неопходности и пожељности остварења циља) и емотивне димензије (неповерења, уздржаности, одбојности па и отпора)“ – присутан је сукоб емоционалног/ирационалног и интересног/рационалног.⁸⁸

По свему судећи, ова дисонанца између емоционалног и интересног реаговања на европске интеграције

⁸⁷ Постојане негативне асоцијације су пак „неповерење, ултиматуми Европе, неправедна политика и превисоки захтеви“ – Младена Прелић, *Србија у Европи?...*, 42-44.

⁸⁸ Ljiljana J. Bačević, *Srbi i Evropa: javno-mnjenjske pretpostavke integrisanja Srbije u evropsku zajednicu*, Centar za antiratnu akciju, Beograd 2001, 9, 26, 27.

прети да постане константа – „грађани су у процепу између осећаја неповерења па и непријатељства према Западу, западним државама, нацијама и организацијама, и сазнања да своје интересе и циљеве могу боље, ако не и једино, остварити управо повезујући се са њима“⁸⁹ – опсервирана раширеност западноевропске оријентације очито не гарантује да је такав став потпуно интериоризован међу члановима нашег друштва, али се може претопставити да ће грађани све више своје преференције заснивати на рационалним сегментима својих ставова, иако се сукоб емоционалног и интересног вероватно неће убрзо разрешити. Истраживања су уочила и проблем несклада између већинске прихваћености евроинтеграција и Европе као терминалног циља, и знатно мање прихватљивости низа инструменталних циљева, оних чијом реализацијом долази до остваривања терминалног циља – док се европски стандард живота, правна сигурност и сл. готово унисоно прихватају, инструментални циљеви који томе воде (нпр. радна дисциплина, ризици тржишта, давање права и слобода другима итд.) већински се неповољно или негативно оцењују.⁹⁰ Оваква амбиваленција уочена је кроз већину стратума нашег друштва, па и код омладине која показује највећу отвореност према процесима европских интеграције. Око две трећине младих подржава прикључење ЕУ, али истовремено исказују и страхове од доминације западних земаља, пре свега у области војног и политичког утицаја, а потом и страх од губљења културног идентитета и асимилације у културном смислу.⁹¹

Узроке оваквог несклада у тежњама становништва могуће је лоцирати на више места. Медијски дискурс те

⁸⁹ Исто, 10, 31-37.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ Група аутора, *Ставови младих из Србије и Црне Горе према другим народима и државима 1999-2001*, Центар за антиратну акцију, Београд 2002, 64-84.

отпоре и сумње у Европу, који су на различите начине присутни у нашем јавном мњењу, најчешће аутоматски приписује најновијој историји односа Србије са остатком Европе (НАТО бомбардовање, ратови у бившој Југославији итд.). Уз несумњив утицај скоријих дешавања на ставове и размишљања грађана, тј. ситуационог реаговања људи које формира њихова стајалишта, највероватније се не ради о јединим чиниоцима формирања мишљења. Један од могућих начина интерпретације ове двојности, присутне и у постпетооктобарској Србији, могло би бити смештање питање везаности Србије за Европу, и са тим повезана питања савремених вредности и идентитета грађана наше земље и њиховог утицаја на процес модернизације, који се на балканском простору најчешће доводио у везу са утицајима из Средње и Западне Европе. Посматрано на овај начин, и садашњи процес обједињавања Европе пројекат је модерности, а по неким и услов коначног довршетка модернизације Србије.

Модернизација у нашој земљи након Другог светског рата најчешће се одређује као парцијална (квантитативна) модернизација, те се најрецентнија транзиција види као довршетак овог процеса – како поједини аутори сматрају, нужна претпоставка за то јесте усвајање тзв. либералних вредности, чиме се противречности које настају при судару са тзв. традиционалистичко-конзервирајућим друштвеним вредностима виде као кочнице даљег пројекта модернизације, односно европске интеграције.⁹² И када би се процеси евроинтеграција перципирали као наставак прекинуте и делимичне модернизације земље, превише би било поједностављено посматрати их као судар два друштвена и вредносна концепта, модерног и традиционалног. Ако је

⁹² Slobodan Miladinović, Protivrečnosti kulturno-istorijskog nasleđa kao faktori (dez)integracije Srbije u evropske tokove, *Modeli kulturne politike u uslovima multikulturnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa*, Filozofski fakultet u Nišu, Niš 2004, 84-87.

међу српским елитама кроз новију историју и постојала подела на модернисте и антимодернисте, прозападњаке и антизападњаке, у култури и вредносном систему становништва Србије опстајали су и остајали резултати модернизација протеклих деценија који су се временом акумулирали. Пре него на нивоу чланова друштва, који усвајају и модификују културне вредности (и традиционалне и савремене), опозиција патријархално–модерно јаснија је међу елитама у Србији, где је у средишту овакве поделе однос према (Западној) Европи. У току двовековног развитка српског друштва показало се да је модернизација без модерности, то јест прихватање достигнућа технике у материјалном развоју без вредности, што је у западноевропској цивилизацији недељиво, некомпатибилно са Европом.⁹³ Док се у случају елита и социјалних и политичких идеја понекад могу екстраполирати релативно јасни модели, код чланова друштва, у њиховим појединачним културним хабитусима и испреплетаним идентитетима, јасне резове и опозиције углавном није могуће повући, ни у појединачним случајевима ни на нивоу групе. Евентуална дихотомија која се може одредити међу члановима нашег друштва, и у последњој деценији 20. века и данас, јесте дихотомија између погледа на свет коју су генерално отворени и оних који су генерално затворени.⁹⁴ У најновије доба, пак, и међу знатном већином чланова друштва (како показују истраживања јавног мњења) и међу припадницима елита у Србији (што се види из јавних наратива) „привидно се не јавља дилема Исток или Запад – међутим, недостаје стварни, суштински прелом за Европу“.⁹⁵

⁹³ Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije*, HOLJPS, Beograd 2006, 18, 29.

⁹⁴ Eric D. Gordy, *Reflecting on The Culture Of Power, Ten Years On*, Facta Universitatis series: Philosophy, Sociology and Psychology Vol. 4, no. 1, Univerzitet u Nišu, Niš 2005, 14.

⁹⁵ Младена Прелић, *Србија у Европи? ...*, 32, 33.

Формално политичко пребацивање Србије на пут за Европу свакако није могло избрисати културна схватања подгревана и гајена најмање једно десетлеће, а чији корени сежу даље од тога у прошлост. „Европеизација“, која се у Србији, посебно у 19. веку, поистовећивала са модернизацијом, имала је за елите, пре свега политичке, тек инструменталну вредност, те су европске (западноевропске) форме прихватане за циљеве у суштини патријархалног и затвореног друштва. Окренутост од Европе и модерности се у нововековној и савременој историји наше земље може објаснити и системским разлозима – специфичним карактером српског аграрног друштва, затвореношћу друштва у своје традиционалне установе и, консеквентно, услед специфичне улоге, идентитета и вредности српских елита и интелигенције.⁹⁶ Овакво мишљење додатно потцртава, Младена Прелић констатацијом да је „проблем неуспеле модернизације, пре свега, проблем српских елита“.⁹⁷ Карактеристике политичких и културних односа нашег друштва са Европом и иним жариштима модернизације (у савременом добу – глобализације) тако неизбежно морају, осим културних и друштвених чињеница, узети у обзир и улогу друштвених елита. Оцењујући садашњи тренутак нашег друштва, могло би се рећи да је Србија разапета између ретрадиционализације и модернизације и да је карактерише плурални идентитет под којим се подразумева и „комбинација православне саборности (идентитета) и комунистичког колективизма (идентитета)“ на путу ка грађанском индивидуализму (идентитету).⁹⁸ Елементе имплицитне идеологије, која је саставни део плуралног идентитета транзиционе Србије, и који, између осталог, чине

⁹⁶ Latinka Perović, *н. д.*, 16-28.

⁹⁷ М. Прелић, *Србија у Европу?*..., 32.

⁹⁸ Nikola Božilović, *Tradicija i tradicionalizam u kontekstu modernizacije i evrointegracije Balkana*, Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU, Filozofski fakultet u Nišu, Niš 2004, 454, 455.

и традиционални (традиционалистички) делови идентитета, набрајају се у једном извору преко следећих појмова: православље, сан о Златном добу Шљиве и наслеђено комунистичко/социјалистичко виђење света.⁹⁹ Културни плуралитет овакве врсте није специјалитет Србије (макар се услед кашњења у отпочињању транзиције манифестовао можда јасније него другде), с обзиром на то да је присутан и у другим транзицијским друштвима. Културно диференцирање у земљама транзиције одвија се на осам традиционално:иновацијско и социјалистичко:либерално, на основу чега се могу уочити два обрасца културног понашања – један представља усмереност ка традиционалним вредностима и он чини социјалну основу тенденције ретрадиционализације балканских друштава, а други образац са модернизацијском оријентацијом јесте социјално упориште за процесе реформи.¹⁰⁰

5. Европа и Србија – културни основи репрезентације

Узимајући све претходно речено у обзир, са почетком новог миленијума и са званичним напуштањем антиевропског (дис)курса у нашој земљи, отворио се слободнији простор за преговарање културних значења међу чланова друштва, будући да се сет културних вредности карактеристичних за деведесете године, иако и даље присутан, не промовише отворено у јавном говору као нормирани национални дискурс. Ово поље културне негоцијације при том је још мање ограничено по питању

⁹⁹ Ljiljana Gavrilović, *Implicitna ideologija: Ograničavajući faktor multikulturalizma u Srbiji*, Modeli kulturne politike u uslovima multikulturnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa, Filozofski fakultet u Nišu, Niš 2004, 114.

¹⁰⁰ Petar Emil Mitev, *Discriminatory Attitudes*, Rasizam i ksenofobija, Forum za etničke odnose, Beograd 1998.

културне конструкције нашег места у Европи, јер некадашње културне поруке „евроексклузије“ у јавној комуникацији, путем које друштвене елите конституишу јавност са циљем уређења социјално релевантних односа у земљи,¹⁰¹ са формалним отпочињањем транзиције у Србији нису супституисане културним порукама „евроинклузије“, када је формално започела друга фаза транзиције у Србији (као што је био случај у другим бившим социјалистичким друштвима). Наиме, међу актуелном српском елитом није остварен општи политички консензус о „европској Србији“, и постепено се у јавној комуникацији почиње формулисати дискурс о евроинтеграцији Србије, која је могућа само ако у њу улазимо „као Срби“, са чврсто дефинисаним културним и националним идентитетом.¹⁰² „Социо-културни инжињеринг“ у вези са Европом, који је спровођен (или се и даље спроводи) посредством јавне комуникације у другим земљама транзиције, у Србији је слабо уочљив, или се спроводи на линији амбивалентног стајалишта спрам Европе. „Централно управљање“, како га назива Зигурд Ериксон, односно контрола и усмеравање свакодневне културе људи од стране елита/власти помоћу различитих (и симболичких и културних) средстава, а које је иманентно различитим друштвеним системима и епохама,¹⁰³ карактеристично је засигурно и за транзицијску Србију; међутим, по питању јавне концептуализације Европе и нашег места у њој, овај сегмент *nation-buildinga* показује (планирану или не) недоследност и подвојеност културне поруке од стране већинских елита.

Наслеђе последње деценије 20. века тако није једини ограничавајући фактор за превладавање препрека у процесу

¹⁰¹ Dubravko Škiljan, *Javni jezik, XX vek*, Beograd 1998, 110.

¹⁰² М. Прелић, *Србије у Европу...*, 39, 40.

¹⁰³ Klaus Rot, *Slike u glavama - ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Biblioteka XX vek, Beograd 2000, 86.

јавно прокламованих евроинтеграција – у најмању је руку упитна решеност (а свакако мотивација) и нових/стarih елита (након 5. октобра) на путу ка Европи, о чему достатно сведоче званични политички наративи. То се луцидно осликава у опасци да се „антиевропски сентимент подстиче слоганом 'Поносно у Европу', при чему 'поносно' сасвим јасно изражава невољно пристајање, једно озлојеђено, гунђајуће 'да' Западу“.¹⁰⁴ Евроафилијација домаћих елита је, чини се, прилично површна, понекад и неискрена. Ако се и изузму јавни наративи политичке и културне елите која доследно баштини етноцентрични дискурс о Европи и о Србији у Европи, у најрецентнијем добу види се да се и међу већинским, званично проевропским елитама често пре ради о прихватању евроинтеграција и идеје „Европе“ из опортуних и инструменталних разлога – о томе сведоче, са приближавањем краја косовских преговора и проглашавањем косовске независности, све учесталији антиевропски, а посебно антизападни наративи (посебно у виду реанимирања и рециклирања анти-НАТО реторике), који се одашиљају из званично проевропских политичких и интелектуалних кругова. Ова се, у најмању руку конфузна ситуација транспонује у јавне дискурсе, где су ослањање на егалитаризам и приближавање традицијском конзервативизму довели до формирања преовлађујућег облика мишљења у јавности у форми „еклектичке смеше модерних и предмодерних политичких идеја и њихових реал-политичких хибрида.“¹⁰⁵ И док се у политичкој свакодневици Европа (не) користи у јавној арени на конзистентне начине (бар не у смислу неупитно афирмативног елемента политичке социјализације), у ванредним временима, попут изборних кампања, она постаје за већину политичких актера изненадни

¹⁰⁴ М. Малешевић, *Има ли нација на планети Рибок?...*, 240.

¹⁰⁵ Vladimir Cvetković, *Nacionalni identitet i (re)konstrukcija institucija u Srbiji (ideologije, obrazovanje, mediji)*, Filozofija i društvo XIX-XX, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2002, 68.

„мамац“ за бираче, када се појам Европе експлоатише у његовом најидеалистичкијем и готово надреалном облику са циљем легитимисања пред бирачким телом. Са завршетком избора, ствари се по овоме питању редовно враћају у „нормалу“.

Неодлучност елита у вези са Европом и нашим (потенцијалним) местом у њој, која се преноси у јавни говор и комуникацију, узрокује пласирање контрадикторне културне поруке, која генерише значења и вредности код чланова друштва, а реализује се на основама претходно акумулираног културног знања и културних текстова. Садејство подвојене културне поруке са постојећим амбивалентним, често и негативно перципираним стајалиштима о Европи свакако не получује афирмативан и јасан резултат. У процесу формирања представа о Европи и конституисања националног идентитета у периоду транзиције и евроинтеграције, посебно важну улогу имају медији. Они представљају вероватно најбитнији извор утицаја на перцепцију места одређене земље у односу на окружење, па и на Европу, и имају потенцијал да повежу и посредују (најчешће уз медијску интерпретацију и реконструкцију) између политичког дискурса и јавности.¹⁰⁶ Конфузију у вези са нашим претпостављеним местом у Европи, која се јавља у јавној комуникацији елита у нашем друштву у најрецентнијем периоду транзиције, уочава и Младена Прелић, сумирајући типологију дискурса о Србији, Балкану и Европи са основним обрасцима или/или, односно и/и: а) „Европа нам није потребна“ (она нас одбацује, иако ми већ јесмо и одувек смо били Европа, такви какви смо – различити, али не нижи); б) „Европа нам је неопходна“ (европеизација је једини пут у модерност, или чак: ми не

¹⁰⁶ Z. Šabič, M. Brglez, *The National Identity of Post-communist Small States i the Process of Accession to the European Union: The Case of Slovenia*, *Communist and Post-communist studies* 35, Elsevier Science Ltd. 2002, 72.

можемо другачије да достигнумо модерност, осим да нам је неко споља наметне кроз одређене услове); в) „Нама је потребна Европа, али и ми смо њој потребни“ (Европа је „Европа нација“, у коју треба да уђемо само „усправљени“, са сопственим, јасно дефинисаним националним идентитетом...). Оваквој амбиваленцији свакако доприноси и чињеница да европске теме и питања у нашој јавности, а свакако у медијима, углавном остају ограничени на апстрактне позиве на уједињење, бољи стандард и укидање виза, али не много више од тога.¹⁰⁷

Осврћући се на претходно поменуте групе дискурса, могло би се оценити да први тип чини групу представа која баштини и симболички наставља етноцентрични дискурс о Европи из деведесетих година, а да други тип одржава континуитет са мањинским позитивним перцепцијама Европе/Запада, које су у другим земљама транзиције најчешће биле доминантне. Ове две врсте културне репрезентације релативно јасно симболички конструишу и Европу и, консеквентно томе, властити социјални хабитус (нацију, друштво) било као опозицију и/или као дистинкцију негативно конструисаној слици Европе, било у виду представљања Европе као позитивног политичког симбола спрам којег се Србија контекстуализује као њен (садашњи или будући) део. Такође се може уочити и да ове две врсте репрезентације Европе и аутореференцијације Србије апроксимативно одговарају дихотомији традиционално-модерно и да у значајној мери прате образац културног диференцирања присутног и у другим постсоцијалистичким друштвима суоченим са друштвеним променама. И у другим европским земљама које су пролазиле или и даље пролазе транзицију на делу су дискурзивне праксе које се крећу између позитивних и негативних представа о Европи, односно евроскептичних и еврооптимистичких наратива и

¹⁰⁷ М. Прелић, *Србија у Европи...*, 41, 44.

сл. Оне нису искључиво резултат периода транзиције, већ представљају део културне концептуализације места друштва у ширим геополитичким и културним оквирима, која је постојала и пре политичких промена насталих крајем 20. века.¹⁰⁸

Међутим, трећи тип дискурса, који у најрецентнијем периоду транзиције код нас бива све присутнији (ако не и доминантан) и наизглед делује карактеристично за Србију, најчешће не шаље кохерентне поруке о Европи и о Србији у односу на њу. Културне поруке о махом позитивно представљеној Европи (са ипак осетним и честим окциденталистичким, антизападним примесима), демократији и тржшту, ограничене су на површинске и неелабориране јавне наративе, док се истовремено на разини националних дискурзивних пракси систематски форсирају ретрадиционализација, етнички дискурси о нацији и друштву и десекуларизација. Паралелно са званичним наративима о припадању Европи провејавају и антизападне културне поруке (које кореспондирају са постојећим амбивалентним ставовима уоченим код грађана). Оне и иначе слабу културну поруку симболички модификују више у смеру традиционалне и колективистичке националне идентификације и репрезентације, него ка модерном и иновативном полу. Овај трећи тип дискурса о Европи и Западу на симболичком и наративном нивоу у значајној мери кореспондира са тренутним службеним и етаблираним системом представа и јавних наратива у Русији, који садржински балансира између тзв. „стarih“ либералних ставова према Европи и Западу (са јасним евроафирмативним и прозападним порукама и наративима, који приближно одговарају тзв. другом типу дискурса у Србији) и

¹⁰⁸ Larisa Ranković, *European Discourses in the Enlargement Candidate Countries and Serbian Press on the Process of Enlargement*, Facta Universitatis series: Philosophy, Sociology and Psychology Vol. 2, no. 9, Univerzitet u Nišu, Niš 2002, 659.

постлибералних или етатистичких стајалишта (баштиницима дискурса о Европи и Западу из совјетске ере и из словенофилских врела, који делимично одговарају етноцентричном дискурсу у нашем друштву). Трећи тип дискурса означен је кованицом „нова либерална“ идеологија,¹⁰⁹ и са ревизијом реформи и разочарењем у транзицију средином деведесетих година у Русији све више је постајао нормиран национални дискурс.

Док је у периоду прве транзиције, закључно са 2000. годином, превладавала, условно речено, негативна и етноцентрична репрезентација Европе (која одговара тзв. првом типу дискурса о Европи), у другом транзиционом периоду иницијално се као доминантна јавља „евроафирмативна“ јавна комуникација у друштву (сходно званично прокламованом путу ка потпуној демократизацији и предузетничко-капиталистичкој економији),¹¹⁰ која кореспондира са другим типом дискурса о Европи. Међутим, са јављањем (и интензивирањем) „транзиционог умора“ и даљим реструктурирањем на политичкој сцени у земљи, већ неколико година после политичких промена најпроминентнији постају дискурси из треће групе. Овај систем репрезентације резултат је кризе реформи и неизбежног пада ентузијазма грађана за реформе, али и политике дела елита које „средњи пут“ – између модерног и традиционалног – виде као легитимну идентитетску стратегију у српском друштву, при том је перципирајући и као иманентну нашем поднебљу. Оваква врста дискурзивне конструкције нашег друштва (самог за себе, или у односу на свет) додатно је пријемчива јер ауторима и медијаторима јавне комуникације

¹⁰⁹ Vladimir Shlapentokh, *'Old', 'New' and 'Post'Liberal Attitudes Toward the West: From Love to Hate*, *Communist and Post-communist studies* 31, Elsevier Science Ltd. 1998, 201-205.

¹¹⁰ Иван Ковачевић, *Транзициона легенда о добитницима*, *Етноантрополошки проблеми* 1 (2), Филозофски факултет, Београд 2006, 17, 18.

омогућава знатан „слободан простор“ за идеолошке и симболичке модификације, као и „отворене опције“, пре свега у политичкој комуникацији са јавношћу.

Истовремено, Европа се, без обзира на то какав је симболички садржај тог појма, налази на маргинама социо-културног оквира којим се дефинише идентитет транзиционог српског друштва помоћу дискурса који се све више етаблирају у јавној комуникацији. За разлику од већине земаља постсоцијализма, у којима је Европа представљала (или и даље представља) битан симболички маркер (чешће позитивно означен него негативно), у односу на који се друштва у трансформацији одређују, преовлађајући јавни дискурс о „нама“ једва да и примећује „друге“.¹¹¹ Тако се Европа у јавној комуникацији јавља тек спорадично, у наративима слабог интензитета (с афирмативним, а понекад и са евроскептичним конотацијама), чиме је значењски капацитет Европе као културног симбола у изградњи савременог идентитета нашег друштва минималан. Ексклузија и маргинализованост Европе као симболичког ентитета у јавној комуникацији у земљи која је неповратно закорачила у глобализацију, сведочи о приличној идентитетској „аутархичности“ друштвеног система и његових водећих слојева. Оваква културна концептуализација без сумње је узрокована и осцилацијама у процесу транзиције, који су неминовни, али постоји могућност да се етаблира као релативно кохерентан систем репрезентације, будући да се ослања на етноцентричне представе о Србији и о Европи, као и на раширена амбивалентна стајалишта и вредности становништва.

¹¹¹ Где је могуће говорити и о интровертираности и затворености појединих јавних дискурса (посебно медијског) у нашој земљи – в. Срђан Радовић, *Дневник о цунамију*, Гласник Етнографског института САНУ ЛП, Београд 2005.

Нејасноћа, нерезолутност и подвојеност актуелне поруке о Србији у Европи, осим о опредељености (односно неопредељености) већинских елита, сведоче и о наслеђеној резерви спрам Европе/Запада, која се у модификованом облику јавља у јавном говору и која се преноси међу чланове друштва у постојећи (наслеђени) систем културних вредности. С обзиром на то да се на најманифестнијем нивоу европска интеграција најчешће представља као једина реална (жељена или нежељена) опција за Србију (иако то није увек експлицитно формулисано), јавност показује подвојена стајалишта према Европи – истовремено је присутна и рационална жеља за прикључењем и емотивни отпор према Европи/Западу.¹¹² Слична ситуација уочава се и на примеру Турске – опсежно истраживање јавног мњења из 2002. показало је да се за највећу добробит уласка у ЕУ сматра очекивани привредни раст праћен смањивањем незапослености и трошкова живљења – истовремено, убедљива већина грађана ове земље плаши се слабљења националног идентитета и верских вредности. Подвојеност је готово пресликана у случају нашег друштва – једновременно су присутне рационалне тежње за интеграцијом и емотивни страх и неповерење према Европи.¹¹³ Конфузију и парцијалност јавне комуникације по питању евроинтеграција у нас уочава Александар Бошковић, указујући на могуће трагичне далекосежне последице и апострофирајући парадокс етноцентричног дискурса – „јер ако смо ‘ми’ у свему бољи, лепши и паметнији од ‘њих’ са ‘Запада’, зашто бисмо уопште кретали у било какве интеграционе процесе са ‘њима’?“¹¹⁴

¹¹² М. Прелић, *Србија у Европи?...*, 42.

¹¹³ Ayse Gunes-Ayata, *From Euro-scepticism to Turkey-scepticism: Changing Political Attitudes on the European Union in Turkey*, Journal of Southern Europe and the Balkans vol. 5 no. 2, Carfax Publishing, Abingdon 2003, 206-208.

¹¹⁴ А. Бошковић, *н. д.*, 131.

Са фактичким крајем (само)изолације Србије, чланови нашег друштва нашли су се у социо-културном миљеу који (ослобођен пређашњих политичких и правних баријера према свету), слично већини других европских друштава, све више бива захваћен процесом глобализације и условљава даље културно и идентитетско самопозиционирање и друштва и његових чланова. Како Арјун Ападураи (Arjun Appadurai) тврди, за разумевање процеса глобализације од круцијалне је важности перцепција субјективног позиционирања одређене нације у светском поретку и њеног односа према Западу.¹¹⁵ У ситуацији одсуства ранијих, бар делимичних баријера у односу на глобализацију, али и без јасно формулисане јавне комуникације која се тиче нашег места у Европи или у свету (која је само делом проевропска, пре би се могло рећи да је „евроамбивалентна“), чланови друштва примењују различите идентитетске стратегије самопозиционирања, ослоњени на претходно конструисан фонд културних знања и вредности. Са замахом глобализацијских процеса код нас, при стварању слике о другима (Европи) и нама, све већу важност има културна перцепција Србије код тих других (Европе), која са убрзавањем транслокалног процеса културног учења¹¹⁶ у све „глобализованијем“ свету бива све доступнија и разумљивија члановима нашег друштва. Значајан део садржаја представа о Европи и нашем месту у њој резултат су реакције на представе о нама – при том је могућ читав арсенал дискурзивних и идентитетских стратегија којима се адоптирају, модификују или одбијају наративи (често стереотипи и стигме) који долазе извана, од „других“.¹¹⁷

¹¹⁵ Према Z. Volčič, *н. д.*, 158, 159. У случају Србије, то би значило, пре свега осталог, позиционирање у односу на европски део евроатлантског жаришта глобализације.

¹¹⁶ C. Barker, *н. д.*, 113.

¹¹⁷ Прецизније о томе видети у детаљној студији: Марка Живковића, М. Živković, *н. д.*

У јеку транзиције у Србији, социо-културни оквир за формирање представа о Европи и о нашем месту у односу на њу, тако у највећој мери чине три извора културног сазнавања:

1. Раније формиран систем културне репрезентације чије су карактеристике амбивалентност, дифузност и присуство јаког етноцентричног дискурса који варира у распону од „евроексклузивних“ до „евроамбивалентних“ представа о Европи и о односу Србије са њом. Оваква културна перцепција Европе и Србије није искључиво узрокована друштвеним тренутком у Србији деведесетих година, али је у доброј мери формирана у том периоду, и показује подвојеност ставова и вредности везаних за место Србије у Европи и за Европу *per se*;
2. Културне поруке о Србији и о Европи у јавној комуникацији чији су аутори и медијатори актуелне елите транзиционе Србије. За разлику од већине других постсоцијалистичких друштава, ове културне поруке о месту Србије у Европи на свим ралинама јавних дискурса – од службених политичких наратива до система медијске репрезентације – не показују конзистентност и може се уочити површност и спорадичност евроафирмативних ставова, док је истовремено присутна константна контрадикторност и амбиваленција у јавној комуникацији по овом питању;
3. Представе о Европи, те о Србији (и њеном месту у симболичкој географији Европе), које долазе извана, из Европе, а све су присутније и препознатљивије услед веће пропусности нашег друштва за глобализацијске процесе и дифузију културних порука и наратива из окружења. Оне бивају доступне члановима нашег

друштва било у интегралном, било у локално рециклираном облику.¹¹⁸

Имајући у виду претходно изнете културне основе система репрезентације, на страницама које следе биће учињен покушај да се истражи садржај представа о Европи и о Србији у односу на Европу у приватним дискусијама испитаника и, колико је могуће, динамика промена културне перцепције Европе и аутоперцепције у односу на Европу.

¹¹⁸ На формирање културних представа, осим социо-културних, знатно утичу и други фактори попут лично-искуствених доживљаја (који се, пак, не могу лако теоријски екстраполирати). Они, као модели индивидуалне репрезентације, нису од примарног значаја за анализу система заједничких, социјалних веровања. Значајно је и ситуацијско реаговање чланова друштва, које у великој мери може утицати на, макар привремено, формирање представа и ставова, посебно у периодима интензивних друштвених промена и конфликта, као што је то био случај у последњој деценији 20. века, где су интензитету динамике промена у ставовима и представама изузетно допринели и медији – в. Grupa autora, *н. д.*, 10, 11.

Представе о Европи и о Србији

1. Испитаници

Истраживање представа о Европи и, истовремено, о Србији у односу на Европу, тј. о „нама“ и „другима“, посредством наратива испитаника, осим што се бави питањем репрезентације, неизбежно залази и у подручје испитивања идентитета, пре свега националног и културног идентитета, посебно имајући у виду све интензивније преплитање различитих нивоа свакодневног дискурса, који се све више формира на основу јавне комуникације. Имајући у виду у претходном поглављу изнесене културне оквири за формирање конкретних система репрезентације, треба напоменути да представе испитаника по дефиницији нису резултат искључиво културног учења, већ се подразумева и осетан удео индивидуалне когниције, која није нужно само културно условљена. При истраживању представа о Европи ипак треба имати на уму да се у старту ради о перципирању имагинарног, социјално конструисаног појма, што значи да је културна комуникација доминантна основа индивидуалног (са)знања, посебно ако се у обзир узме чињеница да испитаници из Србије последњих година ретко путују, тако да физичко присуство и непосредна перцепција других европских земаља у прилично малој мери учествује у формирању система представа. Лично, директно културно учење у овом случају је прилично ограничено, с обзиром на то да највећи број испитаника везу између „означеног“ и „означавајућег“ ствара а да не поседује никакво лично искуство или перцепцију „означеног“. „Комуникацијски догађај“ је у највећем броју случајева скоро потпуно формиран на основу социјалних и културних параметара, при чему се као комуникацијска дијада начешће јављају социо-културни систем и члан друштва.¹¹⁹

¹¹⁹ Edmund Lič, *Kultura i komunikacija*, Prosveta, Beograd 1983, 20-29.

Културна концептуализација Европе и нашег односа према њој истраживана је међу млађом популацијом, тачније – међу средњошколцима и студентима у Београду. Ставови и представе код ове групе испитаника занимљиви су из неколико разлога. Најпре, у питању су генерације младих људи који би своју пуну социјалну и професионалну зрелост требало да достигну за десетак година, до када ће процес евроинтеграције наше земље бити ако не завршен, а оно пред својим завршетком. Чињеница да своје највеће социјално остваривање ова годишта младих треба да достигну као чланови друштва које је интегрисани део европске породице земаља, чини испитивање њихових представа о Европи тим битнијим. Студенти и средњошколци (ученици трећег и четвртог разреда средње школе) могли би се означити као „генерација продужене младости“ – група која у нашем транзиционом друштву тек формира животне пројекте и започиње њихово остваривање.¹²⁰ Истовремено, ради се о генерацији младих која је у значајној мери иницирана у процес политичке социјализације (што је било видљиво из разговора са њима, али и из садржаја упитника), а већина њих је са достизањем пунолетства, у својству бирача, стекла и право равноправног учествовања у политичком животу наше земље. Даље, ради се о особама рођеним углавном осамдесетих година прошлог века, чија се скоро целокупна социјализација и енкултурација одвијала или у доба друштвене кризе деведесетих или у време транзиције у овом веку, и чије су културне представе о Европи, односно о Србији у односу на Европу, превасходно формиране социо-културним параметрима описаним у претходном поглављу. На крају, садашњи студенти и средњошколци су (потенцијално) у значајном броју будући интелектуалци, припадници будућих елита нашег друштва, које су носиоци јавне комуникације у друштву. Упутно је осматрити њихову перцепцију Европе и нашег односа према њој, с обзиром на

¹²⁰ Srećko Mihailović, *н. д.*, 22, 23.

то да ће временом многи од њих као припадници „културног апарата“ продуковати (или преносити и/или рециклирати) културне текстове који се десеминирају широј јавности.¹²¹ Овде треба напоменути да група испитаника из овог истраживања није репрезентативна у статистичком смислу – анкетирање и разговор са њима обављени су пре свега са циљем уочавања проминентних културних представа и њиховог садржаја, а не ради евалуирања културног хабитуса омладине као друштвене групе.

Истраживање са испитаницима обављено је на јесен и зиму 2006. и 2007. године. Анкетом је обрађено укупно 348 испитаника, а интервјуом њих 25. Истраживање је обављено са ученицима трећег и четвртог разреда Треће београдске гимназије (126 ученика) и Прве економске школе у Београду (91 ученик), те са студентима Правног факултета (студенти 3. године студија – укупно 80) и Филозофског факултета (већином са Одељења за етнологију и антропологију, 51 студент прве три године студија) Универзитета у Београду. Испитаници су у тренутку истраживања имали од 16 до 30 година старости – медијана старости испитаника је 18 година (22 године за студенте, а за ученике 17 – средњошколци су припадници генерације 1988–1990). Испитанице су бројније од испитаника (234 према 114), а већина испитаних живи на подручју Града Београда (290 испитаника), потом у централној Србији без Београда (38), Војводини (18) и у

¹²¹ М. Živković, *н. д.*, 80. Веза између актуелних елита, перцепције Запада/Европе и стварања различитих културних текстова у Србији дотакнута је, између осталог, у Z. Volčić, *н. д.* Такође, анализирана је и еврофилијација и културно знање елита у нашој земљи, те њихове последице у комуникацији са страним елитама – в. Vladimir Vuletić, *Between the National Past and (an) European Future*, Sociologija Vol. XLV No. 3, Jugoslovensko udruženje za sociologiju, Beograd 2003.

иностранству (двоје испитаника).¹²² Детаљни подаци о испитаницима налазе се у табели:

	Трећа београдска гимназија	Прва економска школа	Правни факултет	Филозофски факултет	Укупно
Место становања					
Град Београд	125	90	41	34	290
Војводина	1	1	10	6	18
Централна Србија (без Београда)	-	-	28	10	38
Косово	-	-	-	-	-
Иностранство	-	-	1	1	2
Разред					
1.	-	-		-	
2.	-	-		-	
3.	66	51		117	
4.	60	40		100	
Година студирања					
1.		-	24	24	
2.		-	17	17	
3.		80	10	90	

¹²² Студенти из иностранства су девојка чији родитељи живе у Аустрији и студент из Босне и Херцеговине.

4.		-	-	-	
Пол					
Мушки	36	22	32	24	114
Женски	90	69	48	27	234
Старост у тренутку испитивања					
16	10	4	-	-	14
17	58	48	-	1	107
18	58	38	-	-	96
19	-	1	-	5	6
20	-	-	3	15	18
21	-	-	22	9	31
22	-	-	22	8	30
23	-	-	15	3	18
24	-	-	10	6	16
25	-	-	4	2	6
26	-	-	2	-	2
27	-	-	-	-	-
28	-	-	1	-	1
29	-	-	-	-	-
30	-	-	1	2	3
Укупно	126	91	80	51	348

Иницијални контакт са испитаницима из средњих школа био је могућ захваљујући сарадњи и предусретљивости директора установа, психолога и професора грађанског васпитања и веронауке на чијим су часовима обављана анкетања ученика и неки од интервјуа. Испитивање студената, пак, зависило је у још већој мери од добре воље испитаника да испуне анкету и разговарају са истраживачем, али и од помоћи сарадника и асистената на факултетима и неколицине студената који су несебично помогли аутору истраживања да дође до будућих испитаника, те да их заинтересују за учешће у истраживању.

Укупно 348 испитаника (217 средњошколаца и 131 студент) испитано је коришћењем упитника, а са њих 25 (15 ученика и 10 студената) обављен је и интервју. Анонимни упитник био је базиран на питањима отвореног типа, уз неколико питања са понуђеним одговорима. Од демографских карактеристика од ученика су тражени годиште, разред школе, односно година студирања, пол и место становања. Питања која су испитаницима постављена преко анкете су:

1. Колико имате година?
2. Који сте разред школе (за студенте година факултета)?
3. Ког сте пола?
4. У ком граду (месту) сте стално настањени?
5. Да ли редовно пратите медије? Ако је одговор потврдан, наведите и које (ТВ, радио, штампа, интернет и сл.)?
6. Да ли читате штампу? а) да б) не
7. Читате ли (редовно или повремено) информативну штампу? а) да б) не
8. Ако је одговор на претходно питање потврдан, наведите које новине (редовно или повремено) читате?
9. Да ли путем медија пратите дешавања везана за укључивање Србије у европске структуре? а) да б) не
10. Мислите ли да је укључивање у европске токове важно за наше друштво? а) да б) не в) нисам сигуран/сигурна
11. Да ли подржавате прикључивање Србије процесима европских интеграција? а) да б) не в) нисам сигуран/сигурна
12. Кратко образложите, ако желите, ваш одговор на претходно питање.

13. Које су по вашем мишљењу позитивне ствари, ако сматрате да их има, у вези са приближавањем наше земље Европи?
14. Које су по вашем мишљењу негативне ствари, ако сматрате да их има, у вези са приближавањем наше земље Европи?
15. Које су по вашем мишљењу позитивне карактеристике савремених европских друштава и сматрате ли да су оне присутне и у нашој земљи?
16. Шта су по вашем мишљењу лоше стране савремених европских друштава и да ли их видите и у нашој земљи?
17. Шта мислите да издваја Србију од других европских земаља, у позитивном или у негативном смислу?
18. По чему су друге европске земље у највећој мери другачије од Србије, у позитивном или у негативном смислу?
19. Која је европска земља (или неколико њих) по вашем мишљењу најблискија Србији? Ако желите, образложите кратко одговор.
20. Да ли сте боравили у некој европској земљи (ако желите напишите у којој) и колико сте времена провели у њој?
21. Ако сте били у другим европским земљама, шта вам се током борава чинило најразличитијим у односу на Србију?

Одговори на прва четири питања анкете омогућили су прикупљање основних демографских карактеристика испитаника. Посредством следећих пет питања (питања 5–9) покушало се испитати у којој мери испитаници заснивају своје представе на основу јавних дискурса, односно колики је степен њихове укључености у јавну комуникацију у вези са Европом (и уопште у јавно комуницирање). На основу питања 10–14. оцењиван је степен подршке или одбијања

евроинтеграционих процеса и евентуално постојање амбивалентних ставова везаних за тај процес (амбиваленција која је уочена у ранијим истраживањима и у литератури). Представе о Европи, те о Србији у односу на Европу, као и перципиране линије раздвајања између њих, добијене су захваљујући питањима 15–19, а на основу одговора на последња два питања евидентиран је физички боравак испитаника у другим европским земљама и представе које су евентуално настале као резултат индивидуалне когниције испитаника.

Након анкетања, са делом испитаника урађен је и интервју. У питању су били усмеравањи интервјуи, при чему су наративи информаната каналирани према конкретним темама од интереса за истраживање. Неусмеравањи разговори нису обављани, а структура питања и тема у разговорима ретко је модификована, и то у случајевима када су информанти детаљно елаборирали питања која су била на рубу тематске структуре разговора, а истовремено значењски или садржински повезана са одређеним испитиваним културним представама. Интервјуи су били структурирани пре свега у складу са структуром анкете, те према иницијалним резултатима упитника – након обављеног анкетања у одређеној установи сабирани су фокални мотиви који су се појављивали у одговорима на упитник, а интервјуи су представљали и систематско разрађивање тема анкете и дискусију са испитаницима у вези са конкретним представама о Европи и о Србији, најпре оним које су имали информанти у разговору, а касније и о представама које су биле најчешће у резултатима анкета (у случајевима када информанти нису детаљно елаборирали те конкретне представе). Циљ разговора и анкетања није било квантификовање добијених резултата и наратива, већ уочавање и интерпретација најчешћих представа и откривање значења, при чему су се ова два средства етнографске евиденције међусобно допуњавала, а интервјуи су често служили као средство детаљнијег уочавања

карактеристика и контекста културних представа које су претходно евидентирани упитником.

2. Од евроентузијазма до евроскепсе

Пре него што се крене у детаљну елаборацију конкретних представа које испитаници имају о Европи и о нама у односу на Европу, упутно је видети и контекст у којима оне функционишу, пре свега да ли је код испитаника присутна амбиваленција у односу према Европи, која је уочена у истраживањима јавног мњења (а ако је присутна о каквој врсти позитивних/негативних ставова спрам Европе говоримо), колика је подршка отпочетим евроинтеграционим процесима наше земље, како се схвата Европа као збирни појам (независно од конкретних карактеристика или представа о њој), те у којој су мери испитаници укључени у медијске дискурсе и јавну комуникацију о Европи (и иначе).

Подразумева се укљученост испитаника у јавне дискурсе и јавну комуникацију, бар што се тиче јавног образовног система (јер су сви испитаници ученици или студенти) и наратива који се преносе путем овог система. Десеминација културних порука и вредности преко осталих идеолошких апарата државе (породица, цркве, медији итд.) и њихових пракси неминовно је присутна,¹²³ с тим што се утицај масовних медија све више повећава у савременим друштвима. Ово посебно важи за електронске медије, који за омладинску популацију „све више постају значајан фактор који делује на формирање ставова, очекивања и успостављања одређеног система вредности, при чему други фактори (образовање, породична ситуација, место становања, занимање) губе на значају“. Истовремено, укљученост овог стратума друштва у медијски дискурс је готово свеопшта –

¹²³ Louis Althusser, *Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation)*, *The Anthropology of the State: A Reader* (ur. A. Sharma, A. Gupta), Blackwell Publishing, Oxford 2006, 88, 89.

поједина истраживања показују да тек 2% младих у Србији не гледа нпр. телевизију, или чини то ретко.¹²⁴ Културна комуникација путем медија све више утиче на ставове и културне вредности чланова друштва, било путем информативних, било путем забавних садржаја, са одлучујућом улогом најдосступнијих медија – електронских, пре свега телевизије, а у све већој мери и интернета (повећава се удео становништва Србије који има прикључак на глобалну мрежу, где процене о доступности интернета варирају од 8,1% популације у истраживању агенције *Internet World Stats*, до 13,3% у истраживању ЦЕСИД-а из 2005. године, што је далеко испод просечних 50% покривености интернетом у земљама Западне Европе).¹²⁵ Обимнија истраживања показују такође да на формирање ставова (пре свега политичких) највише утицаја остварује породично окружење, а одмах после њега медији – према тој анализи централни извор информисања (политичког али и другог) јесте телевизија (95% младих је редовно прати), а у мањој мери штампа (45% чита неку врсту новина), где доминирају забавни и рекреативни садржаји као медијатори на првом месту културног учења, а тек касније политичког и сличних информисања.¹²⁶ Ако се фокусира пажња на изворе културног учења о феноменима ван властитог социо-културног окружења, попут страних земаља и култура, ту се утицај медијски пласираних културних текстова показује као још битнији – просуђивање о другим земљама и народима код младих највише је засновано на посредним изворима – највише културним производима (филмови, музика и сл.), потом другим медијским текстовима и личним контактима,

¹²⁴ Slobodan Mrđa, *Kulturni habitus omladine*, Млади загубљени у транзицији, Центар за проучавање алтернатива, Београд 2004, 170.

¹²⁵ Група аутора, *Мрежа у развоју*, Београдска отворена школа, Београд 2005, 59.

¹²⁶ Stjepan Gredelj, *Политичка култура младих, Млади загубљени у транзицији*, Центар за проучавање алтернатива, Београд 2004, 149.

што је и очекивано с обзиром на релативно ниску фреквенцију путовања у иностранство и претходну деценију изолације, која је у највећој мери онемогућавала директну социјалну интеракцију.¹²⁷

Сличне показатеље даје и рад са испитаницима у овом истраживању. Око 11% испитаника (њих 38) каже да не прати редовно медије (процентуално више студената него ученика тврди да тек повремено прати медије), док остали то чине редовно. Убедљиво се највише гледа телевизија, затим следи читање штампе (56% испитаних), коришћење интернета (23%) и слушање радија (20%). Удео информативних медија и праћења медија због информисања а не због разоноде одређен је оцењивањем учешћа информативне штампе у медијској конзумацији испитаника, и ту 46% испитаних наводи да чита дневне или периодичне информативне новине. Већа конзумација медија уопште (посебно интернета и штампе, укључујући информативне садржаје) међу испитаницима у овом истраживању него међу испитаницима опсежнијих истраживања (пре свега социолошких) може се објаснити доминантним учешћем београдске омладине међу испитаницима и значајним постотком студената (уз истовремено одсуство незапослене и радне омладине у опсегу истраживања). Треба, пак, напоменути да је читање недељне или периодичне информативне штампе јако ретко (тек по један испитаник навео је да чита *Време*, *Нин* и *Стандард*), док је читање ревијалне штампане периодике (као и спортских дневника) много чешће. Од дневних новина апсолутно доминирају *Блиц* (64 испитаника је рекло да га повремено или редовно чита), *Вечерње новости* (57 испитаника) и *24 часа* (52), дневници који комбинују сериозне и ревијалне информације и текстове. Следе класични таблоидни дневници (*Курир* – 34 испитаника, *Press* – 23), а од сериозне дневне штампе чита се

¹²⁷ Група аутора, *Stavovi mladih...*, 27.

у већем броју једино *Политика* (чита је 36 испитаника – *Данас* нпр. читају тек два испитаника).¹²⁸ Између студената и ученика не постоје знатније разлике у степену праћења медија, осим у нешто већем интересовању за евроинтеграционе вести међу студентима (60%) и чешће читање сериозне дневне штампе и периодике међу њима (*Политика* је читана колико и *Блиц* и *24 часа*, и политичку и информативну периодику читају готово искључиво студенти, међу ученицима она готово да није присутна).

Може се оценити да су испитаници из истраживања у највећој мери укључени у јавну комуникацију и медијске дискурсе, али се оваква медијска културна потрошња двојако диференцира: грубо би се могло одредити да око половина испитаника истовремено прати културне текстове и наративе и кроз медијске текстове разонодног карактера и кроз оне који су информативни *in stricto senso*, док се за половину може оквирно оценити да су укључени у јавну медијску комуникацију углавном (или понекад искључиво) кроз прву групу медијских текстова. Културно учење посредством различитих врстеа медијских текстова (информативних, забавних и сл.) редовно се преплиће и повлачење оштрих граница је несигурно, али се као оквирни индикатор за степен инволвираности у јавну комуникацију у вези са Европом може понудити и податак да нешто преко половине испитаника (53%) наводи да путем медија прати активности и дешавања везана за евроинтеграционе процесе у нашој земљи. Дакако, адопција културних порука о Европи (или било којих других порука) преко медијских текстова најчешће није аутоматска, већ зависи од социо-културне позиционираности реципијента, и већина њих највероватније неће ни одбацити, али ни у целости прихватити значења медијских текстова, већ ће прихватити доминантну културну поруку из медијског текста, модификујући је у односу на

¹²⁸ Где су испитаници најчешће наводили да истовремено читају (бар повремено) више различитих дневних издања.

индивидуално искуство и стечени фонд културних сазнања.¹²⁹

Посредно културно учење (путем директно перципираних или рециклираних јавних наратива) добија на значају код испитаника по питању репрезентације Европе, ако се узму у обзир и слаба мобилност испитаника ван Србије и ограничене могућности непосредне перцепције „других“. Изван Србије никад није путовало 90 анкетираних (26%), а о малој покретљивости испитаника који су путовали у иностранство сведочи чињеница да је од свих испитаника њих 84 (24%) ван земље било само на школским екскурзијама, 59 (17%) на екскурзијама и још повремено на одмору или у посети родбини у земљама бивше Југославије и Балкана, 28 (8%) било је само у земљама окружења, а тек 87 њих (25%) и у земљама које нису граничне са Србијом, а неvezано од школских путовања. Укупан физички боравак испитаника ван земље пре се може мерити данима него месецима, и то најчешће у виду једне или две школске екскурзије и, евентуално, одмора у земљама окружења/регије. Најчешће јако кратки боравци ван земље, углавном у виду „блиц-екскурзија“, дали су могућност (што се и у разговорима с испитаницима потврдило) за тек парцијалан додир са стварношћу страних друштава, тако да непосредна перцепција других европских друштава најчешће не иде даље од опажања физичких значајки окружења у којем су се нашли, уз редак лични, социјални контакт са члановима других друштава. И кроз саме исказе испитаника провејава опаска о површности утисака при оваквим краћим боравцима у иностранству. Међу овим (највећим) бројем испитаника представе стечене приликом боравка у Европи, осим у случају када су потврђивале претходно културно знање, најчешће не значе чврсто етаблирано сазнање, јер није по среди индивидуална когниција стечена на основу дужег или

¹²⁹ Stuart Hall, *Encoding, Decoding*, The Cultural Studies Reader (ed. Simon During), Routledge, London – New York 1997, 102.

интензивног личног искуства, нити је дошло до преклапања са представама других из социјалног окружења или са представама које већ чине део претходно стечене социјалне когниције појединца. Најчешће краткотрајан, боравак слабог социјалног и искуственог интензитета узрокује да и код значајног дела испитаника који су путовали ван земље, друштвено условљен систем културне репрезентације „других“ буде одлучујући у формирању представа о Европи.

Већ и први сусрет испитаника са упитником, што се у каснијим разговорима и потврдило, дао је иницијалне представе о Европи – она се најчешће појми као тзв. политичка Европа, Европска Унија. Иако у упитнику синтагма Европска Унија нигде није помињана, одговори на питања која су се тичала Европе као појма редовно су се односила на ЕУ и њене чланице. Испитаници ова два појма најчешће схватају као синонине (барем у контексту питања која су била постављена у анкети и интервјуима). То је било видљиво и у редовном питању испитаника при анкетирању „Да ли се Русија подразумева под Европом?“ – и не само Русија, већ и неке друге земље које географски припадају Европи али нису чланице ЕУ (Турска, бивше југословенске републике и сл.). Сличне недоумице биле су присутне и код појединих информаната током разговора. Интересантна је и дилема појединих информатора да ли да Румунију и Бугарску сврстају под појам *Европа* (истраживање је обављено на прелазу из 2006. у 2007. годину, у доба када је евроинтеграција ових земаља улазила у финиш или била завршена – ове две државе приступиле су званично ЕУ 1. јануара 2007. године). То се потврдило и у другом делу анкете када су испитаници питани за блискост са конкретним европским државама (и када Европа није фигурирала као збирни појам), где су се, пак, спомињале и земље бивше Југославије, Русија, Турска и сл. Као збирни појам, скуп претпостављених карактеристика, Европа се већински асоцира са Европском Унијом, а када је по среди јасна конотација Европе као географског појма (нпр. кроз

синтагму „европске земље“), ова се симболичка асоцијација прекида. Овакве представе појма *Европа* нису специфичност ове групе испитаника – и колоквијални и медијски дискурс Европу све више поистовећују са ЕУ и њеним чланицама.

Међу испитаницима би се као две кључне културне чињенице које означавају појам Европе могле издвојити често појмовно изједначавање Европе са Европском Унијом, али и блиска асоцијација Европе са „Западом“ – наиме, док су се код испитаника редовно јављале недоумице да ли Европом сматрати Русију, Турску, остале земље које нису чланице ЕУ, или оне које су у време испитивања биле на самом прагу да постану њен део (Бугарска и Румунија), оваква врста дилеме није постојала када су у питању земље попут Норвешке или Швајцарске, које нису чланице ЕУ, али се код испитаника најчешће подразумева њихово потпадање под појам *Европа*. Ретки су и спорадични случајеви да се експлицитно прави дистинкција између Европе и ЕУ код испитаника – тек неколицина је самоиницијативно разлучила ова два појма, било у разговору било у упитнику. Неколико њих је током интервјуа било збуњено истраживачевом сугестијом да диференцирају појмове *Европа* и *Европска Унија*. Између појмова *Европа* и *Европска Унија* испитаници најчешће стављају знак једнакости и оваква једнозначност се подразумева све до тренутка када се тражи да се експлицирају разлике између два појма. Оваква симболичка конотација појма *Европа* не мора бити непромењива, и могуће да ће временом бити подложна променама. Како показују анализе из других земаља транзиције, Европа у јавности бива перципирана на различите начине, у зависности од фазе реформи и приближавања друштва ЕУ – у Мађарској се, тако, Европа почетком деведесетих перципирала највише као „традиционални заједнички европски дом“, да би са одмицањем транзиције постала блиско повезана управо са појмом „Запад“, дефрагментирајући се временом из

есенцијалистички схваћеног појма у партикуларан скуп карактеристика.¹³⁰

Резултати по упитнику показују већинску подршку евроинтеграционим процесима у нашој земљи које подупиरे 228 испитаника (65%), одбацује 41 испитаник (12%), док није сигурно 79 њих (23% испитаника). Најмање су афрмативни према европским процесима ученици струковне школе (52% је за, 20% против, 28% није сигурно), потом студенти факултета (64% за, 10% против, 26% није сигурно), а на крају гимназијалци (76% за, 8% против, 15% није сигурно). Процентуално је нешто већи број неодлучних/незаинтересованих међу ученицима трећег разреда, када се посматрају ученици без студената, што је и очекивано с обзиром на мање интересовање за друштвене прилике код омладине која је годину или две млађа од ученика завршног разреда. Поједина истраживања јавног мњења показују да је евроскептицизам најмање присутан међу млађом популацијом у нашој земљи. Једна анкета показује да се чак 11% младих геополитички идентификује са Европом пре него са својом земљом, републиком, крајем и сл.¹³¹ Слично је и у другим транзицијским земљама – бугарска омладина тако показује незнатно мањи степен привржености Европи у односу на Бугарску – јаку приврженост према својој земљи осећа 44% младих Бугара, а према Европи чак 34%.¹³² Треба ипак имати на уму да генерално јача афилијација омладине према Европи и одобравање евроинтеграција, посматрано у

¹³⁰ Tamas Pal, *Selling Europe to the Enlargement Countries: The Hungarian Approach*, The Countries of Central and Eastern Europe and the EU: Attitudes and Perceptions, Social Science Information Centre, Bonn 2001, 83.

¹³¹ S. Gredelj, *н. д.*, 152.

¹³² Petar-Emil Mitev, *Bulgarian Generations between European Integration and the Balkan Realities*, *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, JUNIR – Centar za balkanske studije, Niš 2002, 31.

односу на друге слојеве становништва, не значи и апсолутну афирмацију – помињани помешани (понекад и сукобљени) ставови и размишљања присутни су и у овом стратуму друштва, и често јача приврженост транзицији и реформама која се понекад уочава код млађе популације у истраживањима јавности не значи да и овде нису присутна подвојена стајалишта карактеристична за целокупан социум – напротив. То показују и антрополошка испитивања културе и ставова омладине – истраживање средњошколаца из 2003. године о њиховом односу према Европи, свету, Западу и сл., упркос иницијално углавном афирмативним ставовима, показује (на основу исказа самих информаната) да они у целисти не разумеју глобалне политичке и друштвене процесе. Са преласком испитивања на терен културне свакодневице младих и њихових општих размишљања, долази се до финеса и прецизнијих вредносних ставова о глобалним феноменима, а антрополошким истраживањима могуће је доћи и до исказивања културних значења која се можда не могу директно експлицирати.¹³³

Уочена већинска подршка интеграцији Србије у европске структуре свакако не подразумева апологизацију и идеализацију оваквих процеса, па испитаници наводе и позитивне и негативне аспекте приближавања Европи. На упит шта по њиховом мишљењу представља позитивне ефекте прикључивања Србије Европи, знатна већина испитаника навела је укидање односно ублажавање визног режима и економски напредак и повећање стандарда – и једно и друго у одговорима углавном је навођено заједно, а укидање виза и слободнији режим путовања као позитивно очекивање најчешће су наводили и испитаници који су се изјаснили против евроинтеграција или они који нису имали одређен став о том процесу:

¹³³ М. Малешевић, *Има ли нација на планети Рибок?*..., 244, 245.

„Мислим да ће бити бољи живот за све, и боље плате, односно реалне плате у односу на посао којим се бавимо. Такође нам не би требала виза за пут по Европи“ – ученица, 18 година.

„Сматрам да би то требало да нам, најглобалније речено, обезбеди бољи животни стандард. Имаћемо боље односе са другим земљама, повољније услове размене и трговине, напредоваћемо по питању технологије...“ – ученица, 18 година.

„Позитивно је то што ЕУ пружа добре услове за економију, туризам.... Путовање без виза по земљама Европе, лакше проналажење послова по иностранству...“ – студент, 20 година.

„Хоћу да коначно путујем без виза и да моју фирму на тендеру не одбијају само из разлога што је лоцирана у бесправној земљи у којој немају никакве гаранције приликом инвестирања.“ – студент, 20 година.

Пораст стандарда и привредни раст јесу међу најистакнутијим очекивањима у већини земаља које теже европским интеграцијама¹³⁴, док су визне олакшице већ дуже време питање од јавног интереса у нас, за које су посебно заинтересовани млади, па и не чуди њихово истицање међу одговорима. Као позитивне ствари које прикључивање Европи доноси још су навођени (али у знатно мањој мери) смањење незапослености и могућност рада у Европи, слободан проток роба и либерализација трговине, те унапређивање домаћег образовног система и могућност студирања у иностранству (на неколико места је конкретно спомињана имплементација Болоњске декларације и лакша нострификација наших диплома у Европи). У најмањој мери

¹³⁴ В. Р Митев, н. д., 38, и А. Гунес-Ајата, н. д., 208.

се као позитивне стране приближавања Европи спомињу стабилизација прилика у Србији, убрзавање технолошког развоја, успостављање владавине права и олакшан проток људи, услуга и идеја међу европским земљама. Мањи ентузијазам у погледу могућности које евроинтеграције потенцијално пружају у вези са променама у друштвеној и културној слици нашег друштва вероватно је и очекиван, не само услед редовне проминентности конкретнијих (економских) очекивања од приближавања Европи код већине слојева транзицијских друштава, него и због друштвеног тренутка. Наиме, идеја о Европи у транзицијским земљама мења се у зависности од фазе транзиције – на почетку она је идеолошка, у жеку транзиције је политичко-економска, а тек на крају овог процеса грађанска.¹³⁵ На фону оваквих (мањинских) очекивања испитаника, један од информаната (21 година, студент) сматра да треба да „постоји, народно речено, 'да се зна ко шта ради', и да буде свако са својим заслуженим правом, да ли је то сертификат, диплома или било шта друго. Други студент (22) наводи: „Једноставно да функционисемо као пуноправно хетерогено друштво са јасно издиференцираним правним нормама...“ Оваква очекивања су проминентна у неколико развијених европских земаља и о томе сведоче истраживања јавности у тзв. „старој“ Европи – Италијани, тако, не придају велику важност етно-културним, историјским или економским аспектима европског јединства – већина (65% испитаних) сматра да основ европског заједништва у будућности треба да буде „заједничка грађанска свест“ и уважавање заједничких правила, а знатно мање оптира за културу, моралне вредности итд.¹³⁶

¹³⁵ Petar-Emil Mitev, *Perceptions of Europe during Bulgarian Transition, Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU*, Filozofski fakultet u Nišu, Niš 2004, 127.

¹³⁶ Ilaria Favreto, *Italy, EU Enlargement and the 'Reinvention' of Europe between Historical Memories and Present Representations*, *Journal of*

Осим позитивних очекивања, постављено је и питање које су негативне последице интеграције Србије у Европу. Док су на питање о позитивним ефектима готово сви информанти имали одређен став, о негативним ефектима евроинтеграције одређени број испитаника није оставио никакав одговор или је навео да не може да процени (мањи је број испитаника експлицитно навео да сматра да нема негативних последица евроинтеграције). Две су ствари најчешће навођене као негативна страна европских процеса: губљење или слабљење националног идентитета и условљавање и притисци везани за европске интеграције. У мањој мери су још спомињани и опасност од привредне експлоатације, губитак и слабљење суверенитета Србије, те глобализација. Условљавање интеграције Србије и губљење националног идентитета нису увек навођени истовремено. Глобализација се у одговорима у упитнику као негативна последица евроинтеграција појавила више пута без експлицирања појма. Касније је у току разговора са испитаницима утврђено да се глобализација најчешће перципира пре свега као културни процес који условљава деградацију националних и културних идентитета, а конкретније – као запостављање традиције. Представе о глобализацији као светском економском процесу мање су присутне међу испитаницима са којима је разговарано. Овакве перцепције негативних страна евроинтеграције друштва тек делимично кореспондирају са сличним мишљењима у другим транзиционим земљама. Док се и у другим постсоцијалистичким друштвима примећивао страх од губитка или слабљења националног идентита због прикључивања Европи, најјача је бојазан била повезана са могућношћу даље економске деградације или се јављала несигурност услед конформирања са економских условима

везаним за реформе привреде.¹³⁷ Слабије присуство овакве врсте бојазни у вези са приближавањем Европи (Европској Унији) у овом истраживању можда происходи из одсуства запослене омладине. Спомињање политике условљавања (у неколико случајева конкретно се наводио и Хашки трибунал) као негативне стране приближавања Европи, представља понекад чит ехо јавних наратива о том питању:

„Постављање непрестаних услова за улазак – кад се испуни један, постави се други – не постоје одређени услови“ – ученица, 17 година.

„ЕУ жели да нас подреди себи, тера нас да изгубимо себе, да нас искористи. Европа је тренутно у расулу и тамо је већа криза него код нас (еуро је један од узрока) – поуздано знам јер сам била тамо.“ – ученица 17, година.

„Ако треба да се одрекнемо свог поноса за шаку долара онда нам нико неће помоћи... Неће нама ЕУ помоћи ако ми не помогнемо прво сами себе“ – ученик, 18 година.

„Условљеност која се види на питању Косова и предаје српских генерала“ – студент, 17 година.

Условљавање у међународним односима заиста представља врсту „меке“ доминације, што важи и за „меку доминацију обећаног прикључења“¹³⁸ коју спроводи ЕУ према потенцијалним чланицама – нелагода спрам оваквог односа осећа се и у исказима испитаника, међутим, овај се однос најчешће не перцепира као општа чињеница

¹³⁷ Бојазан која је јак ретко експлицирана међу испитаницима из истраживања – L. Ranković, *н. д.*, 658.

¹³⁸ Ivaylo Dichev, *Fluid Belongings? Citizenship During Accession to the EU*, *Ethnologia Balkanica Vol. 7*, Prof. Marin Drinov Publ. H. – Waxmann, Sofia – Muenster – New York, 2003, 80.

међународних односа, већ као специфичан приступ Европе Србији.¹³⁹

Слабљење/губитак пре свега националног идентитета (спомињани су и културни идентитет, традиција и сл.) види се као друга истакнута лоша последица евроинтеграционих процеса. Овакве последице европских интеграције не експлицирају се, пак, као нешто што би погодило само Србију, већ се схватају као општији процес који прати укључивање било ког друштва у ЕУ. Ова се могућност понекад означаавала у упитнику и појмом глобализација. Искazi испитаника су нпр.:

„Са мог аспекта је негативно једноумље у ставовима, потом неоколонијализам, јер бисмо у данашњем свету можда изгубили тековине своје традиције и утопили се у море једноличности“ – ученица, 17 година.

„Због глобализације губе се традиција и аутентичност“ – ученица, 17 година.

„Губљење националног идентитета, мада по мени то није лоша ствар, али сам свесна да многимa јесте“ – ученица, 18 година.

„Постепено и неосетно губљење националног идентитета. Стране речи и изрази, натписи на продавницама, у жељи да се допаднемо Европи

¹³⁹ Услови и политика који се често ексклузивно везују само за Србију, односно „нас“, перципирани су понекад у складу са окривљавањем страног фактора којим су се редовно објашњавали различити домаћи друштвени и политички проблеми током деведесетих година, што је, наводно, једна од последица комунистичког наслеђа за које су биле карактеристичне теорије завера и тајновитост, што се у доба транзиције промпртно транспоновало у одговарајуће колективистичке и етничке термине и категорије – Daniele Conversi, *Post-communist societies: Between Ethnicity and Globalization*, Journal of Southern Europe and the Balkans vol. 3 no. 2, Carfax Publishing, Abingdon 2001, 194, 195.

чине да полако заборављамо наш матерњи...“ – студент, 19 година.

Подвојена становишта о приближавању наше земље Европи/Западу, карактеристична за већину чланова друштва, тако су присутна и међу испитаницима у истраживању. Амбиваленција се манифестује најчешће као позитивна очекивања о повећавању животног стандарда и привредне активности и олакшавања (или укидања) визног режима, те, с друге стране, као негативно перципиране антиципације да ће доћи до деградације националног идентитета и традиције, или као nelaгода изазвана условима (често виђеним као уцене и притисци) за приближавање Европи (која се углавном поистовећује са Европском Унијом). Већина испитаних одобрава евроинтеграционе трендове у нашој земљи – на манифестном нивоу су, по свему судећи, „преломили за Европу“. Евроскептика и неодлучних међу испитаницима има мање. Такође, међу испитаницима који се залажу за интеграције, „еврооптимисти“, који не лоцирају негативне аспекте укључивања Србије у Европу, знатна су мањина – већина је евроафирмативна, али са експлицираним претпостављеним негативним ефектима придруживања Европи.

Тренутно, највећи број испитанка има, релативно сагласно са општом друштвеном сликом, амбивалентан став спрам Европе, али пре би се рекло да се не ради о комбинацији рационалног мотива (прихватање интеграције) и емотивног става (одбијање Европе), већ о рационалној жељи за припадањем Европи и о двоумљењу у вези са одређеним аспектима евроинтеграције, али не као целокупног процеса. Представе о будућем окружењу добијају се из друге руке – у току експресних екскурзија у иностранство, путем породичних наратива, често из даље прошлости, све више путем медија итд. Редовно потврђивање друштвене оријентације ка Европи путем јавног говора (које се касније репродукује и у приватним наративима) ствара слику о циљу којем стремимо. Будући да

манифестно залагање не прати готово никаква даља експликација било европских процеса, било репрезентација савремене стварности Европе (са свим њеним аспектима) путем медија, образовног система и сл., испитаници, који често нису имали прилику ни да изађу на кратко ван земље, остају суочени са поруком без било каквог садржаја. Истовремено, бојазан везана за глобализацију (како год она била схватана) и губљење идентитета, и мимо ситуације збуњујуће (не)информисаности о глобалним и европским процесима, указује на страхове који се јављају при променама значајног опсега као што је редифиниција националног и његових граница. Као што Жан-Мари Доменак (Jean-Marie Domenach) сведочи: „Границе нестају. Европским мостом прелазим Рајну чак и не примећујући да сам из Француске прешао у Немачку.... Обузима ме радост, али радост праћена неком нелагодношћу: више не знам где су границе моје територије, граница (*finis*) је такође оно што ме одређује, дефинира, обухвата, што ме упућује на моје оквири.“¹⁴⁰ Контрадикторност јавне комуникације и културних порука о Европи и о нама у односу на Европу узрокује у знатној мери конфликтне ставове код чланова друштва, чиме се представе у Европи у старту јављају као амбивалентне и конфузне. Та подвојеност и симболичка неодређеност преноси се даље на конструкцију конкретних представа о Европи и о Србији у односу на њу и на индивидуалном нивоу.

3. Представе о Европи

Поједине представе испитаника о Европи условљене су тако постојећим амбивалентним стајалиштима према евроинтеграционим процесима у нашој земљи, у највећој мери узрокованим социо-културним изворима културног учења и јавним дискурсом, а у мањем опсегу индивидуалном

¹⁴⁰ Ž. Domenak, *н. д.*, 27, 28.

когницијом испитаника. У случају када је од испитаника тражено да конкретно наведу шта виде као најзначајније карактеристике савремене Европе (без обзира на то да ли се ради о позитивним или негативним значајкама), диверзитет представа није био превелик (свакако мањи, ако се упореди са аутодепикцијом), и оне су већ на почетку давале „радну верзију“ слике Европе. Призор Европе међу испитаницима је дијапазониран од крајње негативних до идеалистички позитивних представа, и када се посматра збирно, и у појединачним случајевима. Готово да нема особе која има апсолутно афирмативан, идеалтипски став о новој, „уједињеној Европи“, какав су читаве масе становништва у источноевропским земљама поседовале на самим почецима реформи у њиховим земљама. Окаснела транзиција вероватно доноси и трезвенији поглед услед могућности макар парцијалне компарације, а од значаја је и амбивалентна културна порука о Европи која се одашила у транзиционој Србији. Европа није ни „црни враг“ – одговори који су били конзистентни у негативној перцепцији савремене Европе јављали су су тек спорадично. Већина испитаника заузима критички став, истовремено дајући и позитивне и негативне карактеристике данашње Европе (која се најчешће перципира као Европска Унија) и кроз упитнике и у разговорима.

Међутим, приметна је чињеница да, док се позитивни аспекти по правилу не елаборирају у већој мери (ни писано ни вербално), условно негативне представе редовно се систематски и излажу и образлажу – евроскепса је на симболичком нивоу јача од евроафирмације, упркос прокламованој амбицији да се приближимо Европи, што може указивати и на даље јако виђење Европе као јасне „другости“, без обзира на званични циљ прикључивања Европи. При том, од позитивних представа о Европи у значајној мери је раширен једино позитивни стереотип о Европи високог стандарда живљења и развијене привреде – идеалистичка представа која је редовна у земљама

транзиције. Осим представа које назначују економску моћ и стандард у Европи, често су присутне и представе о уређености и стабилности европских држава, о њиховој техничкој и културној напредности, те о високој разини грађанских права, али у знатно мањој мери. На другој страни, постоји неколико група негативних представа које се често јављају и редовно експлицирају, и које би такође могле бити означене као стереотипије, макар у најширем могућем смислу – као „сlike у нашим главама о свету који нас окружује, а које, под утицајем културе у којој живимо, формирамо и пре него што имамо прилику да га упознамо на основу личног искуства.“¹⁴¹

Изразита већина испитаника истакла је висок животни стандард и привредну развијеност Европе као позитивну карактеристику која је понајвише разликује од Србије. Знатно мање испитаних навело је и правну стабилност и организованост европских држава, завидну разину права грађанина, те њихову техничку и културну напредност. Прецизно означавање економске успешности и животног стандарда као примарне карактеристике Европе (и истовремено линије разликовања у односу на Србију) управо је у сагласности са једним од централних очекивања испитаника од евроинтеграције наше земље – побољшања економске и финансијске ситуације. Слична представа о Европи евидентирана је и у другим транзицијским државама – евроентузијазам по питању могућности за рад и зараду у ЕУ је изразит (знатно већи него код људи у самим земљама чланицама) и Европска Унија се у значајној мери идеализује по овом питању.¹⁴²

„Код њих је стандард другачији у смислу да су им плате веће, да имају већи избор артикала на

¹⁴¹ Dragan Popadić i Mikloš Biro, *Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji*, Nova srpska politička misao br. 1-2, NP Vreme, Beograd 1999.

¹⁴² P. Mitev, *Bulgarian Generations...*, 38, 39.

тржишту, савременији су...“ – ученица, 17 година.

„У Европи се схвата шта значи капитализам – овде не. Тамо се схвата шта значи култура – овде не. Мита и корупције код њих нема ни приближно колико код нас.“ – ученик, 18 година.

„Позитивно је што је животни стандард већи, запосленост већа, вреднују се неке ствари, вредноћа нпр., за разлику од нас...“ – ученица, 18 година.

„Ми гледамо само како да преживимо до сутра, док је њима сасвим нормално да узму кредит од 200 000 еура јер знају да ће у наредних 20 година имати сигуран посао...“ – ученик 18, година.

„У Европи је боље у погледу лакшег запошљавања и нуди им се више могућности за образовање...“ – студенткиња, 24 године.

„Не верујем претерано информацијама које допиру путем медија. Судићи по сведочењу људи који долазе из ЕУ након дужег боравка и рада тамо, а пореклом су из наше земље, мислим да се становницима тих земаља више вреднује труд у сваком смислу – сматрам да су многе искривљене вредности овде произашле из става да се рад не исплати...“ – студент 21, година.

Поред раширених представа о економској моћи и благостању у Европи, у значајнијем броју, али ипак осетно мање, присутне су и оне о уређености европских друштава, технолошкој и културној развијености и о етаблираним грађанским вредностима:

„У Европи се, за разлику од наше земље, поштују СВИ закони.“ – ученица 18, година.

„Поштовање закона и прописа и других вредности и могућност напредовања, што код нас није могуће.“ – ученица 18, година.

„У Европи се примењују закони и кажњавају прекршиоци, а не као код нас...“ – ученица 17, година.

„Тамо постоје прописи и правила, а и поприличне су казне па их сви поштују, а код нас се не зна 'ко пије, а ко плаћа.“ – ученица, 17 година.

„Имају боље законе на које сви пазе, ко не поштује платиће казну, а не ово наше – 'пиши појас'...“ – ученик 18, година.

„Европа означава позитивне вредности, високу културу и развијеност, раширену толеранцију међу људима...“ – ученица, 17 година.

„Код њих се цене љубав, солидарност, толеранција, поштовање себе и других...“ – ученик 17, година.

„У Европи су заступљене кооперативност, међусобно разумевање, толеранција, знање, и што је најважније, култура, а тога код нас нема.“ – студенткиња, 22 године.

Позитивне представе о Европи међу испитаницима често представљају „списак жеља“ – мањкавости властитог друштва не препознају се у Европи, а ствари и/или вредности које недостају у властитом окружењу пројектују се у представе о Европи, која по одређеним питањима функционише као политички симбол и наратив о лепшој будућности. Тако се нпр. објективно већа економска снага и социјална сигурност развијених европских земаља додатно

апсолутизује у есенцијализованој представи о Европи као „Меки“ за рад и зараду, која је у одређеној мери прежитак наратива из социјалистичког доба о богатој (тадашњој) Западној Европи, чији се симболички квалитети транспонују и на појам Европе како је перципирају испитаници. Међутим, идеалистичке, позитивне представе, посебно оне везане за економску моћ и стандард Европе (а заправо Запада, односно Западне Европе) изнимно ретко иду саме или заједно са другим позитивним представама које би формирале систем репрезентације Европе као ексклузивно позитивног симболичког ентитета – углавном се уз позитивне представе код испитаника јављају и негативне, „контрапредставе“, које целовиту представу о Европи најчешће чине вредносно подвојеном. На овај начин нити је окцидентализација потпуна, нити је идеализација економске моћи и стандарда Европе/Запада свеобухватна.

Перцепције Европе које би се могле одредити као негативне елабориране су редовно и у упитницима и у разговорима. Већина испитаника најчешће је експлицирала више карактеристика које сматрају негативним (а које махом нису лоцирали и код нас). Најчешће спомињане негативне стране модерне Европе биле су преокупираност послом и робовање новцу (различно формулисано, овакво мишљење јавило се чак 91 пут у упитницима), отуђеност (када се експлицирала, најчешће се помињала алијенација од породице и пријатеља, а она се више се пута објашњавала превеликом заузетошћу послом – укупно 54 пута), извештаченост, конформизам и „робовање“ правилима (47 пута). Испитаници су као негативне појаве савремених европских друштава у значајнијем броју навели (каткад и експлицирали) и наркоманију, криминалитет и алкохолизам, као и њихов претпостављени пораст и раширеност у Европи (25 испитаника), пад традиционалног морала, узрокован присутношћу либералних вредности (21) и права хомосексуалних особа (24). Различно исказана, али јасно усмерена опсервација ученика да је савремена Европа

превише заузета послом, радом и зарађивањем, те да то виде као негативну страну модерних европских друштава, изразито је доминирала међу датим оценама испитаника (и писано и вербално). Ученици су своје ставове формулисали на следеће начине:

„Имају превише дугачко радно време што проузрокује брз живот, лошу исхрану итд.“ – ученик, 17 година.

„Американизација – превише времена посвећују послу, а премало духовним вредностима.“ – ученик, 18 година.

„Можда претерана посвећеност послу, а занемаривање приватног живота“ – ученица, 18 година.

„Претерана потреба за новцем мења људе који просто не знају да уживају у животу или немају времена па долази до отуђења међу људима...“ – ученик, 18 година.

Неколицина испитаника опсервирану негативност не ограничава на друге европске земље, сматра да она постоји и у Србији, али редовно наглашавају да је она у нас присутна у мањој мери, нпр.:

„Лоше је то што људи губе хуманост и економски напредак постаје нешто најбитније. Сви се труде да буду најбољи и тако постају неморални. Видим то и у нашој земљи, мада још увек не у толиком проценту.“ – ученица, 18 година.

Отуђење, које је друга најчешће помињана негативна карактеристика у упитнику (при том веома често формулисана управо изразима *отуђење* и *алијенација*), често се објашњавала претпостављеном заузетостју радом:

„Свакако алијенација због прекомерног посла. Нема провода!“ – ученица, 18 година.

На неколико места наводи се и да обузетост радом условљава мање уживање у животу, провод, изласке и сл., док је у нас другачије:

„Њима је најбитнији посао и новац (успешна каријера), док смо ми познати по томе да држимо до части и да знамо за провод.“ – ученик, 17 година.

У питању је често и перцепција настала на основу боравка у иностранству:

„Скоро смо били у Бечу на екскурзији и није ми се свидело код људи што се понашају као работи – само да раде и зараде. Чини ми се да не уживају у животу. Противим се изласцима преко радних дана, али не и преко викенда.“ – ученик, 17 година.

Европа је и из визура студената – Европа са „белом/плавим оковратником“. Највећи број исказа указивао је критички на базираност европских друштава на новцу, капиталу и/или претераном раду.¹⁴³ Слично образлагани ставови творе прилично есенцијализовану слику материјалистичке Европе, опседнуте профитом, радом и зарађивањем, због којих се жртвују многе друге (важније) ствари – већином је та слика дата у виду осуде заслепљености и робовања раду и новцу, а ређе као социјална критика:

„Материјалистичко схватање и виђење света, и тиме долази до губитка смисла и дезоријентисаности у погледу правих вредности...“ – студент, 22 године.

¹⁴³ Искази овакве садржине јавили су се 30 пута међу студентима..

„Све је базирано на новцу и материјалним стварима...“ – студенткиња, 19 година.

„Похлепа...стално се јури за новцем и сувишношћу материјалих добара.“ – студент, 20 година.

„Презаузетост је код њих велика. Мислим да се превише посвећују каријери и да су превише опседнути новцем“ – студенткиња, 22 године.

„Код њих је присутно изабљивање радника и социјална незаштићеност....све је у новцу, новцем се плаћа образовање, њим се плаћа и здравље...“ – студент, 20 година.

Отуђеност је такође чест атрибут који се приписује савременој Европи, из више разлога: због претпостављеног друштвеног/политичког устројства, развоја масовне културе, мањка духовних вредности, пословних/радних обавеза:

„Форсира се систем понашања који доводи до отуђеног, емотивно осакаћеног, интелектуалног туторисаног појединца...“ – студент, 30 година.

„Стварање зависности од мас-медија, уместо да се инсистира на развијању непосредних контаката међу људима....“ – студент, 20 година.

„Затвореност и живот без бивства, одсуство духа и контакта са стварношћу“ – студент, 22 године.

„Постоји отуђеност и велика количина стреса услед броја радних часова...“ – студент, 21 година.

Такође се примећује и извештаченост, уштогљеност, која се каткад сматра карактеристиком међуљудских односа у Европи („Не свиђа ми се тај пластични однос међу људима“ – студенткиња, 22 године) – а то, консеквентно, може снизити квалитет живота („Мислим да су много

озбиљни и да превише раде, а не забављају се довољно“ – студенткиња, 21 година), што код нас још увек није сасвим случај („Људи су сувише уштогљени, а тога по мени код нас нема у тој мери“ – студенткиња, 24 године). Наративи о „уштогљености“ (најчешће објашњавани управо помоћу тог израза) често ову карактеристику људи у Европи повезују управо са уређеношћу тих друштава, где се у одређеним наративима оно што представља позитиван квалитет Европе код једних испитаника (правна и друштвена уређеност и стабилности), код других перципира у супротном светлу, као претерана регулисаност друштвених односа која спутава појединце (понекад и њихову слободу) превеликим бројем правила:

„Превише је правила и закона, све је уштогљено, њихови грађани нису слободни довољно“ – ученица, 18 година.

„Па не знам, мислим да у Европи људи немају довољно слободе због толиког реда, а то у нашој земљи није баш тако“ – ученица, 18 година.

„Не свиђа ми се та општа контрола и испланираност, па где ћете наћи да сваки дан у једном граду ради 500 и више клубова осим у Београду. Све им је константан рад и све им је уређено и испланирано.“ – ученик, 18 година.

У ретким се случајевима претпостављени „пластични“ и уштогљен однос људи перципирао у позитивном светлу („Чини ми се да су људи много пристојнији и уљуднији него у Србији, колико је то искрено не знам, али је у реду...“ – ученик, 18 година).

Међу негативним представама о Европи још се у значајнијој мери јављају и ставови о декаденцији Европе, о претпостављеном недостатку или опадању моралних вредности, под чим се углавном подразумевају традиционални обрасци у породичном и полном животу.

Међу оваквим представама најчешће су оне о раширености разних врста оvisности и криминалитета, распаду породице и унапређивању права хомосексуалаца:

„Дрога, АИДС, дозвола закључивања бракова хомосексуалаца....има тога и код нас донекле, али тек ће их бити још више (осим овог са хомосексуалцима).“ – ученица, 18 година.

„На Западу подржавају хомосексуалце и кваре статус породице, а без нормалне породице нема нормалног друштва, а то каже и професор социологије...“ – ученица, 17 година.

„Глобализација, кокализација, 'велико братство', неморал (пре свега порно индустрија), и друго. И наравно брза храна.“ – ученик, 17 година.

„Е овако: Енглези, Немци, Французи су алкоси, Холанђани, Белгијанци су наркомани. Остали су депресивни, тако да ако уђемо у ЕУ и ми ћемо постати такви.“ – ученица, 18 година.

Наративи о пре свега моралној и вредносној декаденцији Европе (или Запада) нису већински, а често су праћени представама које прате траг дискурса о „трулој и пропалој“ Европи која је непријатељски расположена према нама:

„Све је то једна велика лаж, замаскирана лажним сјајем и неком блиставом неистином која се пропагира путем ТВ.“ – ученик, 17 година.

„Људи су постали предмети искоришћавања владе и оних моћних који су на власти, па онда те идеје о заједничком животу са осталим нацијама, као да сви можемо да живио у миру итд.“ – ученица, 16 година.

„Европљани су лицемерни и само мисле на себе, а нас сматрају сељацима и варварима.“ – ученик, 17 година.

Као што се и кохерентан позитиван скуп представа о Европи ретко налази код испитаника, ни доследно негативна репрезентација Европе није иманентна, већ је најчешће присутна комбинација позитивних и негативних представа.

4. Конфликтна слика Европе – идеализација и „парцијална окцидентализација“

Као главно очекивање од евроинтеграција, уз укидање виза и слободу кретања по континенту, редовно се наводе очекивани привредни развој и раст стандарда, а истовремено се као главна разлика између Европе и Србије спомиње економска моћ и бољи животни стандард, што је саопштено у позитивном или у неутралном контексту – јасно је да се очекује да разлика у стандарду и развоју нестане (или да буде ублажена) захваљујући евроинтегративним процесима. Збуњујуће је, пак, зашто се међу негативним аспектима модерне Европе најчешће спомиње претпостављени модус достизања очекиваног ступња развоја и богатства – перципирана претерана заокупљеност послом. Контрадикција је уочљива понекад и на први поглед – тако нпр. једна ученица (17 година) о најуочљивијој разлици Европе у односу на нас пише:

„Друге земље више цене труд и рад људи, не само да цене већ и плаћају, што им и омогућава боље услове за живот. Управо због тога одлази највећи део наше омладине на привремени рад у стране земље, а ту најчешће остају да живе...”

Већ на следећој страни, на питање које су лоше стране савремених европских друштава наводи:

„Оно што је лоше је непрестана јурњава за новцем, што није добро за децу која остају

запостављена – не води се довољна брига о њима. Свако гледа само себе и свој интерес.“

Прилична супротстављеност између помињаних група представа и ставова је евидентна. С обзиром на то да су млади ових годишта у нашој земљи још далеко од укључивања у свет рада (из више разлога – већина ученика планира уписивање на факултет, а ученици који не рачунају на високо школовање најчешће антиципирају одређени период незапослености, што у значајној мери важи и за студенте), перципирана привредна успешност и радна етика европских друштава представља можда и највећу другост у скупу представа о Европи које имају, посебно ако се има у виду да се ради о годиштима омладине које нису проживеле ниједан економски релативно стабилан период у Србији (друштвено и економско стагнирање и пропадање деведесетих, а у новом веку закаснела и даље спора транзиција). Пошто је свакодневица ове генерације одувек била (и даље јесте) редовно велика незапосленост и осцилирање ионако слабог животног стандарда, економска снага и стандард Европе делују фасцинирајуће, а укључивање на тржиште рада у ранијем добу него у Србији, које при том обухвата највећи део радно способног становништва („Преко дана су им на улици само туристи...“ – ученик, 18 година), можда и природно изгледа као нешто претерано и знатно ван уобичајеног. Наравно, оваква врста перцепције, иако већинска, није била општа – неколико испитаника дало је исказе супротног садржаја. Потенцијално испитивање запослене омладине у Србији у вези са њиховим представама о раду и зарађивању у европским земљама можда би дало другачије резултате.

Пошто је животно искуство ове „генерације продужене младости“ у целости транзиционо, макар и сами у доброј мери били свесни да се ради о „ванредним“ временима, перцепција феномена из другог, стабилнијег социо-економског контекста, која је најчешће посредна и краткотрајна, нужно почиње од свакодневних представа и

искустава о сличним феноменима. Чак и када се свесно експлицирају недостаци одређених појава из властитог окружења („Код нас је превисока стопа незапослености, економска несигурност и нестабилност. Неразвијена је привреда.“ – ученица, 18 година), удаљеност између система представа таквог је опсега да је констатовање уобичајености или афирмација „другог“, страног, мало вероватна, чак и ако делимично обезвређује свесно хтење (цени се и прижељкује европски стандард и привредна развијеност, а одбацује се начин на који се то постиже). Не треба изгубити из вида да поимање (и прихватање) културних појава/карактеристика из „страног“, другачијег културног оквира подразумева сазнајни приступ чија се сложеност не сме потценити јер, по мишљењу Женевјев Зарат (Genevieve Zarate), „довођење у питање сазнања која су унутар изворне културе представљена и усвојена као неопозива, тражи комуникацију засновану на референцама које су, колико експлицитне толико и имплицитне, као и навикавање на њихову релативност – откривање стране културе доводи у питање и сам појам сазнања уколико се оно заснива на претпоставкама блискости и непосредног искуства.“¹⁴⁴

Такве представе нешто су присутније међу испитаницима средњошколцима,¹⁴⁵ али не треба изгубити из вида да оне код испитаника нису апсолутно већинске, те да су често део прилично конфузне ситуације истовремене фасцинације економском моћи и стандардом Запада/Европе и неодобравања претпостављене радне етике Запада/Европе. У Србији је истицање вредноће, радних навика и дисциплине других (посебно Немаца, понекад Мађара и сл.) често, уз повремену критику, али ретко када уз стигму.¹⁴⁶ Овакво

¹⁴⁴ Према В. Stojković, *н. д.*, 133, 134.

¹⁴⁵ в. Srđan Radović, *Predstave beogradskih srednjoškolaca o Evropi*, *Antropologija* br. 1, CEAI, Beograd 2006, 69, 70.

¹⁴⁶ D. Popadić, M. Biro, *н. д.*, M. Živković, *н. д.*, 91.

схватање Европе, стереотипизирано *en generale*, уз додавање моралне стигме, у значајној мери прати оквир окциденталистичке критике капитализма и Запада као идолатрије новца и материјалног; међутим, овакво схватање излази донекле из матрице окцидентализма, јер као алтернативу посредно не нуди ни духовно ни херојско, већ прилично профано. Контраоријенталистичке представе, како можемо одредити многе од условно негативних представа о Европи, условно се могу описати као окциденталистичке. Будући чланови друштва које ће неизбежно бити интегрисано у шире привредне и политичке асоцијације редовно перципирају капитализам и тржишну утакмицу у модификованом окциденталистичком маниру: фасцинација привредном моћи и стандардом праћена је окциденталистичком критиком капитализма која, пак, не извире из дискурса социјалне сензибилности, већ из критике претпостављене дехуманизације, која наводно проистиче из перципиране опседнутости материјалним и новцем. Окциденталистичка матрица перцепције присутна је и у честој критици претпостављеног либерализма и модерности Запада/Европе, која делимично прати окциденталтички наратив о деспиритуализацији и „одрицању“ од Бога на Западу. Присутне су типичне окциденталистичке представе о капитализму те декаденцији и атеизацији Запада, али у модификованој и парцијалној форми, док је сет окциденталистичких, негативно конотираних представа о урбанитету те рационализму и модерности Европе/Запада ретко присутан. Очито да целовит окциденталистички дискурс трпи модификације, при чему је индикативно мањинско појављивање херојског етоса и духовности као одлике „нас“ (о чему ће се говорити касније у тексту). Фактичка укљученост у глобализацију и искуство макар парцијалних резултата модернизације и секуларизације и код јасно усмерених окциденталистичких наратива онемогућују потпуну есенцијализацију Запада и Европе и њихову свеопшту симболичку стигматизацију, чиме се окцидентализам, при споменутих параметрима друштвене

емергенције, пре испољава као привремени скуп представа који тренутно маркира културну границу према Западу, него као заокружен и етаблиран систем репрезентације који сигнификантно дефинише „нас“ и/или „друге“.

Униформне представе Европе свакако нема, али је очита тенденција да се Европа са једне стране замишља кроз позитивну слику о високом стандарду и привредној моћи, уз истовремено присуство негативних представа (материјалистичка депикција, алијенација, извештаченост и сл.), које указују на претпостављену дехуманизацију и одсуство духовних и моралних вредности у модерној Европи (што се јако ретко приписује и домаћем окружењу). При том су испитаници прилично прецизно елаборирали своја гледишта и код многих се може утврдити постојање једне прилично есенцијализоване слике Европе као турбине глобализације, која значи и добар животни стандард и привредну моћ, али најчешће уз високу цену (претпостављено опадање/губљење људских, духовних и других вредности). Прилична раширеност овакве визуре указује на могуће формирање етаблираног стереотипа. Опште раширена позитивно конотирана представа о богатој и привредно успешној Европи резултат је узнапредовале „глобализације модерности“ након пропасти социјализма на континенту, где је неминовно успостављање систематске капиталистичке производње широм континента праћено системом представа о његовој успешности.¹⁴⁷ Тако се најчешћа позитивна представа о Европи међу испитаницима садржински приближава појму Запада. Међутим, позитивне представе о Европи код испитаника ретко иду саме, и оптимистичка, позитивна представа о привредно успешној капиталистичкој Европи редовно се модификује представама са супротном културном поруком (најчешће о данку такве успешности и благостања), што је и очекивано с обзиром на

¹⁴⁷ Entoni Gidens, *н. д.*, 165,166.

то да студије показују да ни у случају потпуног системског преображаја у транзицијским друштвима не долази до аутоматске и/или брзе промене у вредностима и ставовима у вези са новим друштвеним или привредним моделом, чак ни међу руководећим и образованим деловима становништва.¹⁴⁸

Док се садржаји представа о Европи релативно прецизно могу поделити на афирмативне и скептичне, позитивне и негативне, а приближно и на традиционалне/традиционалистичке и модерне/модернистичке (у складу са тенденцијом да се у транзицијским друштвима диференцирају вредности спрам осе традиционално—модерно), код појединачних испитаника, или у синтетичком збиру представа и карактеристика о Европи, то није до краја могуће. За разлику од деведесетих година, када су истраживања показала да се већина популације, пре свега студентске, може диференцирати према вредносним и културним оријентацијама на проевропску и локално-традиционалну оријентацију,¹⁴⁹ ово истраживање је показало да су јасно усмерене оријентације или вредносно конзистентне представе о Европи изразито мањинске, док већина (и испитаника и представа о Европи) еманирају конфузне вредности упркос формалном прихватању процеса реформи и евроинтеграција. Плурални идентитет нашег транзицијског друштва манифестује се и кроз културну репрезентацију Европе која открива комбиноване модерне и традиционалне вредности, преточене у симболичку конструкцију Европе. При том је и динамика културне перцепције такође евидентна – она је у транзицијском окружењу, које је у сталној вредносној и системској промени и трансформацији, знатно убрзана. Истраживање идентитета

¹⁴⁸ P. D. Aligica, *Operational Codes, Institutional Learning and the Optimistic Model of Post-communist Social Change*, *Communist and Post-communist studies* 36, Elsevier Science Ltd. 2003, 96-98.

¹⁴⁹ Srbobran Branković, *Serbia at War with Itself: Political Choice in Serbia 1990-1994*, Beograd 1995, 53.

студентске популације са самог почетка века, а на врхунцу конфликта између Србије и Европе, односно Запада, показало је нпр. знатну идеализацију сељаштва и предмодерног начина живота међу испитаницима – традиционални, сеоски начин живота високо је вреднован и симболизовао је здрав живот и у физичком и у духовном смислу.¹⁵⁰ Седам, осам година касније, испитаници сличних годишта (из овог истраживања) уопште не проблематизују урбанитет и пратеће аспекте модерности Европе (а ни у Србији) – штавише, он се подразумева и нормализује, и једна од централних окциденталистичких представа о Западу, представа о декадентном, посрнулом и деспиритуализованом градском животу, о метрополису,¹⁵¹ заправо се скоро и не јавља, а када се проблематизују и негативно перципирају неке модерне вредности, оне никад нису ни експлицитно ни посредно доведене у везу са високим урбанитетом Запада/Европе, који се не јавља као засебна представа или различитост у односу на „нас“. Такође, став о аналитичности и рационалности „западног/европског духа“ (негативно конотиран) готово да се не експлицира међу информантима и заправо се појављује спорадично презентован у позитивном контексту, у виду исказа који су афирмативни пандани претпостављеној ирационалности „домаћег“, „балканског“ духа/менталитета („Присутна је дисциплина, и они знају своје приоритете, зато су они ту где су, а ми смо у хаосу“ – ученица, 17 година; „То су организована друштва, земље где се вреднује знање, технолошки развијене.... далеко смо ми од тога.“ – студент, 22 године). Две типичне окциденталистичке конструкције Запада готово да нису ни присутне, што сведочи о знатној алтерацији оваквог дискурса последњих година у нашем друштву. Потпуно симболичко одбијање

¹⁵⁰ Saša Nedeljković, *Mit, religija i nacionalni identitet: Mitologizacija u Srbiji u periodu nacionalne krize*, Etnoanropološki problemi n. s., god. 1 sv. 1, Filozofski fakultet, Beograd 2006, 169.

¹⁵¹ I. Buruma, A. Margalit, *н. д.*, 13-22.

модерности не постоји, а оно је било евидентирано приликом ранијих истраживања.

Систем културних представа о Европи посматран *en masse*, али и у већини појединачних случајева, показује конфузну и понекад контрадикторну слику Европе. На једној страни су присутне позитивне представе, са најраширенијом представом о привредној моћи и високом животном стандарду, а на другој скуп негативно конотираних представа, међу којима је најучесталија представа о опседнутости новцем, радом и материјалним. Евидентирани систем репрезентације показује правилност да се системске карактеристике Европе (како је замишљају испитаници), односно карактеристике друштвених и правних система, позитивно или неутрално исказују (економска моћ и стабилност, животни стандард, уређеност европских држава, систем грађанских и људских права и сл.), док се карактеристике међуљудских односа или особне егзистенције појединца у Европи најчешће негативно или песимистички осликавају (закупљеност новцем, каријером и материјалним, отуђеност, извештаченост, декаденција итд.). Готово свака (најчешће позитивна) представа о друштвеном систему/системима у Европи има пандане (углавном негативно конотиране) у одговарајућем сегменту свакодневне егзистенције, који често паралелно егзистирају у појединачним наративима испитаника. Они најчешће представљају перципиране негативне стране или последице позитивно исказаних системских одлика Европе, цену успешности и уређености. Честе представе овакве садржине ипак се не би могле подвести под дискурс окцидентализма јер не одбацују многе вредности и системске карактеристике Европе/Запада, што је у окциденталистичким наративима редовна појава. Истовремено се позитивно перципиране карактеристике Европе прижељкују у сопственом друштву, и очекује се њихово остваривање кроз процесе евро-интеграција и реформи, тако да се негативне представе у овом систему репрезентације не би могле окарактерисати као

окцидентализам, можда пре као парцијални окцидентализам, који произлази из лиминалног (у смислу актуелне трансформације друштвено-економског и културног модела) и транзиционог карактера друштва, те амбивалентног система културних вредности (истовремено и модерних и традиционалних), присутног код испитаника који не одбацују сасвим модерност и Запад. Ипак, негативно окарактерисане представе показују непознавање и искљученост из транзиције, највероватније узроковане конфликтном и подвојеном културном поруком о њој и недостатком јасних друштвених стратегија у привредној и културној транзицији у Србији. За разлику од раније евидентираних постојања релативно јасних и конзистентних вредносних оријентација и перцепција, може се оценити да долази до, условно речено, контаминације система репрезентације и идентификације, узроковане интензивирањем процеса културних промена, те јачим утицајем глобалних процеса у нашем друштву, тако да се уместо раније уоченог релативно јасног окциденталистичког дискурса сада чешће јавља модификован, парцијални окцидентализам. Од елемената некада целовитог окциденталистичког погледа на Запад/Европу/свет, узрокованог тадашњим друштвеним и културним контекстом, одржавају се они који и даље симболички означавају границе, које процесима транзиције и глобализације још нису нестале у односу на наше непосредно окружење, а пре свега у односу на жаришта глобализације у савременом свету.

5. Представе о Србији

И док у означавању Европе постоји одређена конзистентност и релативно мала диверсификованост у представама, на пољу самоозначавања наилази се на мању униформност представа, што је и очекивано. Од испитаника се тражило да наведу и образложе шта је по њиховом мишљењу карактеристично за Србију, односно шта је наша *differentia specifica* у односу на друге Европљане, чиме се,

између осталог, покушало контекстуализовати самоодређивање (позитивно или негативно) у односу на конкретног другог, претпостављајући формирање идентитета и представа кроз социјалну интеракцију (симболичку и релациону) између „нас“ и „другог“/„других“.¹⁵² Постојање разлика у опажању „нас“ и „других“ најчешће иде у правцу идеализовања властите групе. Ова карактеристика сматра се одразом базичне и неизбежне тенденције која се активира код било које поделе или контрастирања између различитих групних категорија – чим се формира „наша“ и „њихова“, „друга“ група, ма какав критеријум поделе био, постоји склоност да се фаворизује и у бољем светлу опажа властити хабитус и социјално окружење у односу на друге.¹⁵³ Индикативнија је врста и садржај разлика у контрастирању Европе и Србије, „нас“ и „њих“, јер је очекивано да се „ми“, наше непосредно окружење, перципира донекле позитивније. Упоређивање Србије и Европе и консеквентно самопредстављање „нас“, значи и симболичко ситуирање у односу на специфичног другог, детериторијализовану другост, при чему се са замахом глобализације константно помера, и културно и фактички, граница између нас и других, што је праћено редеофинисањем обе групе или ентитета.¹⁵⁴ С обзиром на чињеницу да се и такав „други“ у многим, бар јавним, наративима види као будући *транс*-, наднационални „ми“, садржај представа о нама у односу на већ дифузан и диверсификован појам Европе указује на иницијалне стратегије позиционирања у односу на тренутно „туђи“, а потенцијално „наш“ наднационални колективитет.

¹⁵² I. B. Neumann, *Self and other in international relations*. European Journal of International Relations 2 (2), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 1996, 11.

¹⁵³ D. Popadić, M. Biro, *н. д.*

¹⁵⁴ Akhil Gupta, James Ferguson, *Beyond 'Culture': Space, Identity, and the Politics of Difference*, Cultural Anthropology, Vol. 7 No. 1, AAA, Arlington 1992, 19, 20.

Неодређеност природе Европе као тренутно „другог“ а потенцијалног „ми“, о којој је делимично било речи у ранијим деловима текста, односно неконзистентност јавне поруке о нашем месту у Европи, узрокује додатну конфузију у културном самопозиционирању индивидуалних чланова друштва у односу на Европу. Оваква неодлучност и подвојеност на макроразини редовно се преноси и на индивидуалну раван, и већ је уочена и елаборирана амбиваленција и у другим транзицијским земљама у погледу променљивости сигнификантног „другог“, у зависности од фазе транзиције или дела политичког спектра у земљи.¹⁵⁵

Позитивних представа о себи има (очекивано) знатно више, а међу негативним представама о Србији издвајају се ставови о раширеној корупцији и несређености у друштву, стереотип да смо „ми лењ народ“ и, у нешто мањој мери, став о привредној неразвијености и сиромаштву Србије. Истраживање из деведесетих година прошлог века указује да је „аутостереотип о Србима изразито диференциран, састављен искључиво од позитивних и веома изражених особина. Срби су гостољубиви, поносни, осећајни. Једине особине које су нешто мање изражене су: вредни, културни и мирољубиви.“¹⁵⁶ Антрополошко истраживање студената које је на прелазу векова обавио Саша Недељковић показало је да као типичне карактеристике Срба (и позитивне и негативне) међу млађим испитаницима фигурирају: инат, тврдоглавост, понос, храброст, некултурно понашање, лењост, гостопримство итд.¹⁵⁷ У мом истраживању представе о хаосу

¹⁵⁵ В. Taras Kuzio, *Identity and Nation-building in Ukraine: Defining the 'Other'*, Ethnicities 1 (3), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2001.

¹⁵⁶ D. Popadić, M. Biro, *н. д.*

¹⁵⁷ Saša Nedeljković, *The National Identity of Students in Post-Communist Serbia*, Ethnologia Balkanica Vol. 5, Prof. Marin Drinov Publ. H. – Waxmann, Sofia – Muenster – New York, 2001, 33.

и корумпираности у нашој земљи излагане су на следеће начине:

„Правосуђе нам је страшно!“ – ученица, 17 година.

„Већина служби и организација код нас не функционише како би требало, или можда уопште и неће да функционишу по правилима“ – ученица, 16 година.

„Србија је неорганизована и корумпирана земља“ – ученица, 17 година

„У нашем друштву нема поштовања неких закона и битно је да само они који су утицајни имају пара, док други који нису корумпирани живе доста бедно с обзиром на то колико раде.“ – ученица, 18 година.

„Корупција, мито, поједина лица са политичке сцене запошљавају чланове своје породице, постављају их на места која ни не заслужују и неспособни су за такав посао.“ – ученица, 18 година.

„Другачији смо од Европе јер смо огрезли у миту, корупцији и примитивизму.“ – ученик, 18 година.

„Код нас се не поштују правила и не придржава се закона, корупција је раширена и у високим државним круговима.“ – ученик, 17 година.

Стереотип о „лењим Србима“, који се редовно евидентира у истраживањима у сигнификантном броју, присутан је и код испитаника у овом истраживању, а његова прилична раширеност сведочи о жилавости оваквог негативног аутостереотипа:

„Лењи смо до зла бога.“ – ученик, 18 година.

„Гомила нерадника, то је основни проблем, што нико неће ништа да ради.“ – студенткиња, 20 година.

„Срби би све урадили да зараде а да не раде ништа, многи су то приметили и зато се појављује толико нових банака, осигуравајућих друштава, кладионица, коцкарница...“ – студент, 22 године.

„Код нас је нерад природно стање и држава је кроз несређена“ – ученица, 17 година.

„У Европи се више ради а мање кука – наши кукају и пуне кафиће.“ – ученица, 18 година.

Представе о привредној неразвијености и о слабом стандарду у Србији су треће најбројније међу негативним представама о „нама“, али се ни приближно често не јављају колико доминатна (позитивна) представа о богатој и економски успешној Европи:

„Код нас је лош живот људи, ово је земља у којој је политика у првом плану, а која се не бави много бољим животом грађана.“ – ученица, 18 година.

„Мала примања, висок степен незапослености, сиромаштво.“ – ученица, 18 година.

„Економска и привредна неразвијеност – по томе смо најразличитији од осталих.“ – ученица, 18 година.

Међу позитивним карактеристикама нашег друштва (по којима се оно разликује од остатка Европе) нема групе представа која би преовладала или се по учесталости истицала значајније у односу на све остале – најчешће се, пак, јавља пет врста ставова, груписаних по блискости.

Најбројније су представе о „нама“/Србима/становницима Србије као носиоцима одређених позитивних општељудских особина, бар у већој мери од других (евидентирано у упитницима код 76 испитаника), потом о Србији и њеним становницима као о земљи и људима неспутаног живљења и уживања (52 испитаника), представе о Србији као простору ванредно лепе природе и природних богатстава (50 пута), представе које се заснивају на историјској или митској аутодескрипцији (33), те ставови базирани на духовним и/или религијским квалитетима „нас“/Срба (24).

Најбројнији су искази који „наш народ“, „нас“ (где се на основу разговора видело да се под „нама“ подразумевају било Срби, било становници Србије, у зависности од информанта) виде као великодушније, гостопримљивије, дружељубивије, а често и талентованије и сл. од осталих Европљана (или бар већине њих). У сваком случају, тада нам се приписују одређени општељудски квалитети у већој мери него осталима. Оваква врста самопредстављања није посебност ни нашег друштва ни групе испитаника из истраживања, јер је већи или мањи степен етноцентризма, схваћеног као „тенденција да се сопствени народ ставља у средиште и/или на врх свеукупне таблице друштвених вредности, као основа за оцену и оријентацију свих њених припадника, као и за упоређивање са другим заједницама и групама“¹⁵⁸ иманентан већини слојева већине друштава, а једнако тако и у стратуму млађе популације. Истраживање присутности и природе етноцентризма код младих у Србији из прве половине ове деценије (под вођством др Драгана Попадића) показује већу присутност етноцентризма међу генерацијама младих рођених осамдесетих година прошлог века (што су истовремено и испитаници из овог истраживања) него код старије омладине.¹⁵⁹ Могући узрок

¹⁵⁸ Dragan Popadić, *Koreni etnocentrizma*, Mladi zagubljeni u tranziciji, Centar za proučavanje alternativa, Beograd 2004, 96.

¹⁵⁹ Исто, 115.

већег степена етноцентризма у овим генерацијама младих, Драган Попадић налази у малом узрасту генерација у време ратних сукоба и у релативној заштићености и изолованости од последица националистичке еуфорије и ратова деведесетих, попут страха од мобилизације и сл. – последица које су његови старији испитаници доживели, те у изолованости од света коју су проживеле генерације рођене осамдесетих година, за разлику од старијих испитаника, који су више путовали по бившој Југославији и иностранству.

Истицање већег присуства добрих особина у својој групи него код других није необично, и већ је спомињано да позитивни аутостереотип преовлађује, а овде је пригодно и у контексту помињање перцепције Европљана као отуђених, извештачених и сл., где се на другој страни налазимо „ми“ као носиоци одређених људских врлина:

„Позитивна је наша великодушност – ми би сваког угостили а нас нико“ – студенткиња, 20 година.

„Ми смо јако надарен народ – погледајте наше спортисте, или студенте – увек су најбољи када оду у иностранство...“ – студент, 20 година.

„Ипак смо ми дружељубив народ...“ – студент, 22 године.

„Најпаметнији смо, што нико неће да нам призна, и понашамо се како хоћемо.“ – ученик, 18 година.

„Ми смо поносан народ, патриоте, песмом побеђујемо све, а дефинитивно смо најлепши народ у Европи“ – ученица, 18 година.

„Срби као народ су великодушни, дружељубиви, а има мноштво народа који су нетрпељиви према другима. И ово је нама велики плус.“ – ученица, 18 година.

„Издаја нас што смо ми дружељубив народ, увек спремни да помогнемо другима, и да кажемо шта нам смета.“ – ученица, 17 година.

„Гостопримство, понос, јединство у ситуацијама од националног значаја...“ – студент, 17 година.

Такође се суперлативима описују не само људи, „ми“ као друштво, нација и сл., већ и простор, односно Србија као географски појам. Изненађујуће често се као нешто што Србију чини различитом од других спомињало природно богатство, нетакнута природа, чињеница да је Србија лепша земља од других (а што није валоризовано) и слично. Искизи и нарације које често подсећају на промотивни туристички спот у неколико случајева ишле су напоредо са представама о загађености и пропадању животне средине у Европи, што је каткад приказивано као цех индустријске развијености. Врло често су се као карактеристике наше земље које је издавају од остатка Европе експлицирале наше веће могућности за развитак пољопривреде, чак и туризма, у односу на друге. Представе о ванредној лепоти и (пре свега) природном богатству Србије јављале су се 50 пута у упитницима:

„У Европи нема више такве природе, код нас је све очувано, имамо здраву средину, да не причамо о здравој храни...“ – студент, 22 године.

„Србију издаја природа, шуме планине итд., које су потпуно неискоришћене...“ – студенткиња, 20 година.

„Србија јесте сиромашнија, али је лепша земља од већине других.“ – студент, 22 године.

„Имамо велика природна богатства, Србија је 'зелена земља', а све то, наравно, није искоришћено.“ – ученица, 17 година.

„Имамо више обрадивих површина од других земаља и стварно пуно природних лепота“ – ученица, 18 година.

„Имамо велико богатство у рудама и остала природна богатства – Србија је најлепша земља – ништа не знамо да искористимо.“ – ученица, 17 година.

„Туризам, односно изузетна могућност развоја туристичких центара...“ – студент, 21 година.

Трећа група представа о Србији која се јављала код значајнијег броја испитаника могла би се означити термином *опуштеност*, или колоквијалним изразом *опуштено* – у питању је на различите начине формулисана представа о Србији као простору који омогућава *joie de vivre*, те о њеним становницима као неспутаним, „опуштеним“, људима који уживају у животу и забави, што је и линија разлике са Европом која се ни у ком случају не перципира на тај начин, већ, како је раније наведено, пре као место у коме влада пластичност, алијенација и опседнутост зарађивањем. За разлику од тога, оваква визура Србију разликује као место слободног времена, уживања, понекад интензивног хедонизма, што је врло језгровито исказано одговором једног бруцоша у упитнику, који се задовољио набрајањем појмова: „ракија, туча, Гуча, *Exit*, провод, журке.“:

„Код нас је сигурно најбољи провод, и нису сви затворени по кућама преко дана, већ млади нормално излазе, нисмо спутани неким правилима...“ – студент, 23 године.

„Позитивно је што имамо много слободног времена и провод је страва“ – студенткиња, 20 година.

„Издваја нас начин живота, наши људи су константно на улици, што ноћу што дању...“ – студенткиња, 21 година.

„Опуштени смо и проводимо се без обзира на групе паре и стандард....“ – ученица, 17 година.

„Позитивно је то што имамо неку другачију врсту слободе, типа може да се пије колико хоће, кад хоће...“ – ученик, 18 година.

„Код нас је добра музика, шљивовица, мода, весели смо људи (и поред свега што нам се десило) – то странци умеју и те како да цене.“ – ученица, 18 година.

Могло би се рећи да се овде ради о варијанти аутодескрипције која се почиње претварати у аутостереотип о „разузданим, страсним и живућим“ Балканцима/Србима, којим се прави отклон од „рационалног“ Запада, а који истовремено усваја и слави стереотипе у доброј мери настале из западне оријентализације Балкана/Србије, и то махом у локалној, рециклираној (често комерцијалној) верзији.¹⁶⁰ Оваква врста ауторепрезентације и аутодескрипције јавља се у сличним облицима и у другим друштвима, најчешће када је културна/етничка заједница суочена са доминантним и економски моћнијим непосредним окружењем.¹⁶¹

По свему судећи, овакав систем представа све више јача у нас, за разлику од историјске или митске аскрипције, где се садржај идентитета, уз истовремено повлачење границе према другима, исказује преко представа о блиставој или специфичној, тешкој историји, или преко националног културног наслеђа и сл. Историјске и културне чињенице (или митови) истицале су се међу испитаницима као

¹⁶⁰ Z. Volčič, *н. д.*, 161, 162.

¹⁶¹ И када се економски и материјално подређен положај надомешћује симболичким самопредстављањем као животнијих и веселијих људи – Richard Handler, *On Sociocultural Discontinuity: Nationalism and Cultural Objectification in Quebec*, *Current Anthropology* 21 (1), University of Chicago Press, Chicago 1984.

дистинктивна карактеристика Србије (тек) 33 пута. Још се у мањој мери као ознаке посебности Србије спомињу црква, духовност, религијске вредности и сл., упркос томе што се ради о битним елементима националне аскрипције деведесетих година, и то управо студентске популације, макар били често идеалтипски формулисани.¹⁶² Бар у контексту „самоприказивања“ у односу на конкретног другог (Европу), историја и религија изгледа играју мање битну улогу него раније, упркос евидентираним тенденцијама о све већем присуству Цркве и религиозности у изградњи идентитета у транзиционој Србији.¹⁶³ Ставови спрам Цркве и религијски елементи колективних идентитета показују различито присуство и вредносне оријентације и у кратким временским размацима, па тако истраживања ставова студената према, на првом месту, Српској Православној Цркви показују да се они значајно окрећу ка све афирмативнијој оријентацији у кратком раздобљу од студентског протеста 1996/97. до периода 1999/2000. године.¹⁶⁴ Резултати овог истраживања показују, пак, много мање присуство религијских елемената у представама испитаника о „нама“ и Србији, можда и због чињенице да се разговорима и упитником тражило и позиционирање у односу на конкретног другог, Европу. Од значаја је засигурно и чињеница да су већином у питању испитаници који су највећу кризу и ратове у Србији и окружењу пребродили као јако млади, за разлику од испитаника из претодних истраживања који су, као личности пред

¹⁶² Saša Nedeljković, *Mit, religija ...*, 167-169.

¹⁶³ в. Јана Баћевић, *Веронаука и(ли) евронаука: критика елемената реформе образовања 2000-2003*, Гласник Етнографског института САНУ ЛП, Етнографски институт САНУ, Београд 2005, и Мирослава Малешевић, *Православље као срж 'националног бића' посткомунистичке Србије*, Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду (ур. Зорица Дивац), Зборник радова Етнографског института САНУ 22, Београд 2006.

¹⁶⁴ S. Nedeljković, *The National Identity...*, 35.

формирањем, имали непосредно искуство кризе и нестабилности. О јакој улози историје као елемента националног идентитета у ранијим истраживањима сведочи и тврдња да се „прошлост наводи као једино поље на којем су Срби конкурентни, чак супериорни у односу на многе економски развијеније народе.“¹⁶⁵ Искази који презентују овакве представе јесу нпр:

„Ми смо истрајни када су у питању традиционалне хришћанске и моралне норме...“
– ученик, 18 година.

„Издаја нас дух људи у друштву. Нико није душевно богат као Срби.“ – ученица, 17 година.

„Историја је оно по чему се разликујемо – ми смо земља која се увек бранила од агресора...“ – студент, 21 година.

„Ми смо поносан народ који слави славу и славне претке...“ – студент, 23 године.

„Србија се налази на прекретници између Европе и Мале Азије и то је главни разлог наше тешке историје. И сад многе земље теже да заузму нашу територију на било који начин....“ – ученик, 18 година.

„Ми имамо бурну историјску прошлост за разлику од других у Европи. Локација Србије је 'лоша' јер сви само пролазе кроз њу.“ – ученица, 18 година.

„Ми смо оно што јесмо, Срби и православци, и не можемо се и не желимо променити, и то је оно што нас чини специфичним.“ – ученица, 18 година.

¹⁶⁵ S. Nedeljković, *Mit, religija...*, 170.

Треба још напоменути да испитаници у огромној већини нису ни писано ни вербално довели у питање контрастирање на релацији Србија – Европа, односно да се „другост“ и различитост појма *Европа* (било позитивна било негативна) у односу на Србију најчешће аутоматски подразумевала. Када се и доводио у питање понуђени контраст Србија – Европа, углавном се проблематизовало „европјество“ Европе, делимично на трагу гледишта о „посрнулој“ Европи:

„Не би ми требали да будемо различити ни на који начин, али европске земље су се саме издвојиле од некад лепе, старе и племените Европе, колевке цивилизације...“ – ученик, 17 година.

„Европа није оно што је Европа некад била, па мислим да је више на месту онда да се види како је то Европа другачија од нас, а не ми од ње.“ – студенткиња, 23 године.

Као и у случају представа о Европи, идеалистичка ауторепрезентација Србије и „нас“ није доминантна, слика нашег друштва је дуална, и позитивна и негативна, а најчешћи образац представа о Србији јесте комбинација негативних представа о системским карактеристикама друштва (корупција, неорганизованост државе и сл.) са позитивним представама о људима (нама, Србима и сл.), уз повремено присуство негативних аутостереотипа (лењост, каткад некултура, примитивизам и сл.), који су махом део негативног сета вредности често приписиваних Балкану и у домаћим и страним наративима.¹⁶⁶ Очекивано, и

¹⁶⁶ В. S. Jansen, *Svakodnevni orijentalizam...*, 49, и Maple Razsa, Nicole Lindstrom, *Balkan is beautiful: Balkanism in the Political Discourse of Tudman's Croatia*, East European Politics and Societies Vol. 18 No. 4, American Council of Learned Societies, New York 2004, 634-638.

конзистентно негативна аутоперцепција изразито је мањинска.

У представама и исказима информаната сасвим очекивано се прави дистинкција између Србије и Европе на основу различитих карактеристика које у значајној мери означавају симболичку опозицију или друкчијост у односу на негативне (понекад и позитивне) представе о Европи и Западу. Међутим, културно ситуирање Србије у односу на Европу преко различитих представа, иако се често контрастира окциденталистичкој депикцији Европе, не конструише слику Србије као недвосмислену супротност Западу. Ауторепрезентација ретко симболички смешта Србију на Исток, а експлицитно је често не види ни као део Балкана. У деведесетим годинама је истицање опозиције Исток – Запад било редовно, при чему је Запад виђен као „духовно дегенерисан, хладан, рационалан, материјалистички оријентисан, а Исток је духовно супериоран, емотиван, мистичан“ и уочавала се тенденција испитаника да се Срби сврстају у „источне народе“, којима западна култура, аналитична и хладна, не лежи.¹⁶⁷ У овом истраживању слабо је уочљива привлачност „Истока“ и ретки су испитаници који дају конзистентне представе о Србији у том дискурсу. Културно дистанцирање у односу на перципирани појам Европе (и често Запада) не прати идентификација са Истоком, те истовремено окцидентализација није интегрална већ делимична, што би могло да се тумачи и претпостављањем лиминалог карактера нашег (балканског) поднебља, које до краја не припада културно ни Западу ни Истоку, чиме се позиција субјекта окцидентализације не јавља као позиција јасне „другости“. Међутим, овакво тумачење би се могло узети у обзир једино у случају гледања на окцидентализацију као, на првом месту, дискурзивну реакцију на претходну оријентализацију/балканизацију, с

¹⁶⁷ S. Nedeljković, *Mit, religija...*, 168.

обзиром на то да се концепт културног полутанства ретко јавља као централна карактеристика ауторепрезентације и аутоидентификације, а у исказима датим у овом истраживању то је такође случај, што повлачи за собом и комплексно питање дискурзивних капацитета тзв. *колонизованог* и питање „првобитног“ иницирања, односно извора дискурзивног дефинисања у одређеном случају.

Индикатор колико „источно“ или „западно“ информанти смештају Србију на симболичкој оси Исток – Запад може бити перцепција блискости са појединим европским друштвима. Многи јавни наративи и неколика истраживања као на земљу најближу Србији и народ најближи Србима указују на Русију и Русе. Према Русима студенти 1999. и 2000. године осећају и најмању етничку дистанцу, значајно мању него према „блиским народима из бивше СФРЈ (Црногорцима и Македонцима),“ а најповољније се изражавају о Русима и Грцима, што се образлаже њиховом духовношћу и развијеном културом.¹⁶⁸ Информанти у овом истраживању, пак, у највећем броју као Србији блиску земљу виде Грчку (97 испитаника), а потом следе, у готово једнакој фреквенци, Македонија (49 испитаника), Русија (48 пута), земље окружења и бивше Југославије кад се нису експлицирале појединачно (45), Бугарска (45), Румунија (42) итд.¹⁶⁹ Русија се ни приближно често не перципира као блиска Србији колико Грчка, што је осетна разлика у односу на поједина друга истраживања, а указује на варијабилност оваквих ставова. Ова варијабилност уочена је и у опсежном истраживању ставова младих према појединим страним народима и државама, када је у року од две године, са политичким променама 2000. године дошло до промене у степену социјалне дистанце према конкретним

¹⁶⁸ Исто, 168.

¹⁶⁹ При чему су информанти наводили у упитницима и по више земаља истовремено.

народима, као и до промене осећаја блискости са појединим страним државама.¹⁷⁰

Испитаници осећају знатно већу блискост са Грчком него са Русијом, а са потоњом је блискост скоро једнако присутна колико и са другим балканским земљама попут Македоније и Бугарске. Тумачећи овакве ставове испитаника, могло би се рећи да се исказана блискост не поклапа са могућим симболичким репрезентом Истока, Русијом, већ у знатно већој мери са Грчком, која и на манифестном нивоу, али и на разини националних дискурса, симболички балансира између Истока и Запада. Ова дихотомија се и на унутрашњем плану, у самој Грчкој, рефлектује на дискурсе о националном идентитету, и то знатно даље од претпостављене сукобљености традиционалног и модерног,¹⁷¹ по чему је у знатној мери слична нашој земљи. Придода ли се томе да се као сличне Србији махом перципирају земље европског југоистока, дало би се закључити да испитаници осећају већу блискост са „имагинарним“ Балканом него са „имагинарним“ Истоком, а да се не позиционирају у толикој мери у односу на симболичку дихотомију Исток – Запад, већ можда више према европској симболичкој граници Север – Југ, на шта указује перципирана блискост са балканским државама, али и јачање ауторепрезентације у смеру жовијалности, уживања у животу и сл., која је често присутна у репрезентацијама култура европског „Југа“ и Средоземља. Није без важности и чињеница да се као блиске доживљавају балканске земље, са (ауто)перципираним дуалним источно-западним идентитетом, од којих су многе транзиционе и чланице ЕУ и које су земље средње величине. Отпочињањем реформи и сплашњавањем националног заноса очито опада симболичка

¹⁷⁰ Grupa autora, *Stavovi mladih...*, 45, 61.

¹⁷¹ B. Constantine Tsoukalas, *European Modernity and Greek National Identity*, Journal of Southern Europe and the Balkans vol. 1 no. 1, Carfax Publishing, Abingdon 1999, 13.

идентификација, карактеристична за раније године, са Русијом, светском силом и географски удаљеном империјом, а јача она, условно речено реалнија, са земљама из географског окружења, сличне величине, историјског искуства и културне традиције.¹⁷²

6. Од Србије до Европе и назад

Представе испитаника о Европи и Србији садржински се и симболички међусобно супротстављају и надопуњују. У представама о системским карактеристикама Европе односно Србије наилазимо на опозитне парове: економски успешна и богата Европа (раширена представа) и неразвијена и сиромашна Србија (мањинска представа); стабилна и уређена европска друштва – корумпирано и хаотично српско друштво, где се у систему репрезентације Европа као замишљени ентитет углавном позитивно осликава (делимично услед идеализације западног стандарда те пројектовањем очекивања од евроинтеграција на симболички садржај појма *Европа*), док је Србија углавном означена као несређен и често корумпиран друштвени систем. Међутим, на другој равни присутна је обрнута карактеризација: док су Европљани обузети каријером, радом и стицањем материјалног, „ми“ смо лењи, али истовремено и дружељубивији, гостопримљивији и сл. од других; у Европи влада отуђеност и извештаченост међу људима, док се у Србији дише пуним плућима и опуштено ужива у животу. Приметно је да се у репрезентацији Европе друштвени систем(и) већински позитивно перципирају, али је људска егзистенција у таквом свету на различите начине осујећена.

¹⁷² Што посредно можда сведочи и о могућем смањивању етничке дистанце и национализма у друштву, с обзиром на то да се националистички ресентимани у првом реду окрећу против суседних и граничних народа и етничких група – Nenad Miscevic, *Close Strangers: Nationalism, Proximity and Cosmopolitanism*, Studies in East European Thought 51, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1999, 110, 111.

Насупрот томе, слика Србије као друштвеног система махом је негативна, али се истичу позитивне карактеристике наших људи (Срба, становника Србије) и њиховог начина живота. Економској и друштвеној стабилности и моћи Европе, ми конкуришемо, пре свега, начином живота и људским својствима, али и ванредно лепом и природним богатствима обилатом земљом (која је често контрастирана претпостављеној загађености високоразвијених индустријских земаља Европе). Перципираној Европи високог модернитета симболички се супротставља културно модификована слика Балкана у српској изведби. Ова симболичка конструкција сведочи о идентитетским стратегијама на микроразини, код чланова друштва, приликом релационог самоидентификовања у односу на Европу, односно о својствима по којима се „ми“ разликујемо од „других“, или смо конкурентни у односу на њих.

Може се приметити да се у доба интензивних друштвених трансформација и садржај ауторепрезентације осетно мења. Раније типична и раширена национална аскрипција помоћу историјских и митских наратива, или представљање путем истицања духовности и верских вредности као да слаби са одмицањем процеса транзиције. Томе може бити неколико узрока. Историјски елементи националних и других колективних идентитета селективно су изабрани из повесних наслеђа појединих народа, и у низу јавних наратива имају улогу симболичких маркера самоидентификације групе. У садашњем друштвеном тренутку у Србији не постоји већински консензус или слагање око репрезентативног фонда српске историје који би био прихватљив и репрезентативан за већину (или све) – готово целокупна историја 20. века предмет је јавног спорења, укључујући и најрецентнији период ратова у бившој Југославији, тако да се при формирању историјских маркера за изградњу идентитета иде у 19. век као најскорији,

мање или више неспоран историјски период,¹⁷³ или се систематски посеже за елементима националне аскрипције из времена пре Првог светског рата, чиме се ствара својеврсна идентитетска „празнина“ и прескаче готово целокупно историјско искуство 20. века. Ова стратегија изградње савременог националног идентитета може се означити и као „симулирање континуитета“.¹⁷⁴ Политичке промене и барем делимичан раскид са ером и идеологијом деведесетих година доводе до интензивног новог писања званичне историје, која се постепено симболички учитава у дискурзивне праксе националне државе, најчешће неманифестно и неексплицирано.¹⁷⁵ Доба интензивног преображаја националног идентитета у јавним дискурзивним праксама и званичне реevaluације историје подразумева и тренутно нејасну и недоследну поруку о историјском наслеђу, чиме се потпуно не потврђује постојећи фонд репрезентативне историје, а још није успостављен ни нови скуп сигнификантних историјских маркера за националну идентификацију.

Знатнија национална ауторепрезентација помоћу историјског и митског етоса у прошлој деценији била је условљена и згуснутим и репетитивним десеминирањем историјских и псеудоисторијских наратива у периоду интензивне кризе и ратова. Са отпочињањем званичне

¹⁷³ в. Драгана Анонијевић, *Симболичка употреба ликова Карађрђа и кнеза Милоша у политичким збивањима у Србији у последњој деценији XX века*, Традиционално и савремено у култури Срба (ур. Драгана Радојичић), Посебна издања Етнографског института САНУ 49, Београд 2003.

¹⁷⁴ Мирослава Малешевић, *Насиље идентитета*, Културне паралеле: Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду (ур. З. Дивац), Зборник радова Етнографског института САНУ 24, Београд 2008.

¹⁷⁵ Нпр. успостављањем нових државних празника – Сенка Ковач, *Поруке предлагача нових државних празника Србије*, Традиционално и савремено у култури Срба (ур. Драгана Радојичић), Посебна издања Етнографског института САНУ 49, Београд 2003.

ревизије и редефинисања националне историје, постепеним изласком из доба кризе, те делимичним опадањем и трансформацијом националистичке реторике у јавној комуникацији, историјски и митски елементи националне аскрипције бивају мање истакнути, а у неким својим елементима и доведени у питање, па не изненађује њихова мања проминентност. Са тренутним мањком неупитно позитивног и репрезентативног симболичког историјског фонда, изградња идентитета пригодно се окреће свакодневном. Истовремено је дошло и до промене односа према „другом“ (у коме се између осталог формира и властити национални идентитет) – док су раније то већином били мање или више хостилно перципирани суседи и/или свет (Европа), у овом веку се идентитет обликује спрам најчешће неутрално или амбивалентно (понекад и афирмативно) осликаног ужег и ширег окружења. У таквим условима, истицање (псеудо)историјског, хеојског и/или митског не представља опортуну стратегију приказивања. Ово се може препознати и у процесу „брендерања“ Србије као туристичке дестинације у 21. веку, те репозиционирања новог „имица“ земље, односно начина на који се формулише и јавности нуди нови, по укусу Других и за Друге, маркетиншки култивисан идентитет – наиме, Србија се последњих година посредством званичне политике комерцијално условљене репрезентације представља свету (а на првом месту Европи, односно другим европским земљама) као „јединствени микс оријенталне страсти, комбинован са европском профињеношћу“ (где ова синтагма скоро математички прецизно означава стереотипизирану формулу Балкана: дашак Оријента, плус мало Европе, једнако полутански Балкан). Готово целокупна репрезентација креће се у оквирима прихваћене па прерађене балканистичке визуре, у којој се претпостављени балкански дух покушава представити као шеретски, заводљив, чак и мистичан, а која

у бити има функцију „припитомљавања“ (раније проминентног) национализма, барем ка споља.¹⁷⁶

Паралелно са редифинисањем националног идентитета долази и до редифиниције националне државе у ширим оквирима. Узнапредовала глобализација поставља пред модерна друштва нове изазове, а један од њих је редифинисање националне државе и њене улоге, којој се понекад антиципира нестанак или макар значајно слабљење. У сваком случају, то је јасан показатељ кризе суверенитета националне државе, макар не постојао консензус о суштини те кризе, која условљава модерне државе да са глобалним капиталом преговарају о односима, уређењу света и о светском поретку, при чему предаторска мобилност и моћ глобалног капитала условљава неизбежну ерозију националних држава као извора економске, политичке и културне суверености.¹⁷⁷ Компромитовани суверенитет националне државе и њеног апарата видљив је и на пољу конструкције идентитета, посебно националног, где све значајнији уплив транснационалних и глобалних установа и система комуникације еродира утицај класичних идеолошких апарата државе у формирању субјекта, чиме се постепено ствара, како га Ападураи означава, „тржиште лојалности“.¹⁷⁸ Формално отварање земље ка свету 2000.

¹⁷⁶ Више о овоме у Деана Јовановић, *Идентитет на продају – креирање националног идентитета за потребе туризма*, Гласник Етнографског института САНУ LVI (1), Београд 2008.

¹⁷⁷ Arjun Appadurai, *Grassroots Globalization and the Research Imagination*, Globalization (ed. A. Appadurai), Duke University Press, Durham-London 2001, 2-9.

¹⁷⁸ Где поједини аутори указују и на нове хибридне форме државних структура и политичких уређења, које су настале као одговор на глобализацију и производе нове облике суверености („дивље“ суверености), што се одражава и на политике идентитета и на културно формирање – Bruce Kapferer, *New Formations of Power, the Oligarchic-corporate State, and Anthropological Ideological Discourse*,

године, те несметано одвијање глобалних процеса и у нашем друштву (који су и пре тога неизбежно, макар парцијално, били на делу у Србији), логично доводи до делимичног смањења значаја локалних елита и група као медијатора и аутора националних дискурса. Услед отворенијег социо-културног оквира, али и због делимичне промене јавног дискурса локалних елита (у коме је слабљење формалног и отвореног национализма делимично надомештено даљом ретрадиционализацијом и десекуларизацијом), долази до опадања национализма и до промене садржаја представа о другима, али и о себи.

Постепено опадање национализма догађа се као двојак процес. Најпре, националистичка реторика и представе нису отворено присутни у јавној комуникацији и дискурсима у мери у којој су то били раније. Долази до премештања и ситуирања национализма превасходно у неслужбене дискурсе и наративе. За разлику од претходних година, када је константно и углавном експлицитно промовисање национализма у јавном говору и у друштвеним установама генерисало и потврђивало националистичке вредности, у доба транзиције он се чешће манифестује као „неформални национализам“ у свакодневном и неслужбеном дискурсу, него као „формални“ облик,¹⁷⁹ у коме и даље спорадично израња, али нема систематски и експлицитни карактер као раније. Такође, он доживљава и садржинску трансформацију, при чему се од инцијално борбене идеологије са разгранатим системом културних представа и стереотипа полако претвара у „банални национализам“, у складу са променом друштвеног миљеа у којем функционише, од ратом захваћене земље до транзиционог друштва. Служећи се Билиговым (Michael Billig)

Anthropological Theory 5 (3), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2005, 287-289.

¹⁷⁹ Thomas Hylland Eriksen, *Formal and informal nationalism*, Ethnic and Racial Studies vol. 16 no. 1, Routledge, New York 1993, 18-20.

терминологијом, раније доминатни тзв. „врући национализам“, који је подразумевао нескривено друштвено искључивање, нетрпељивост и сукоб, те систематски прогон противника, мањина и/или неприлагођених, постепено се, са одмицањем времена, трансформише у тзв. „банални национализам“, који се не изражава отвореним поклицима, већ је релативно прикривен и служи се мимикријом, али је и даље усмерен од стране националне државе, јављајући се у виду имплицитних партикуларистичких политика манифестно нехостилног садржаја и често без отвореног искључивања других.¹⁸⁰ Сходно својим функцијама на унутарнационалном и спољном плану, долази и до трансформације представа унутар националистичког дискурса. Градуална промена коју је национализам доживљавао већ током деведесетих година сликовито је експлицирана у исказу да се може ишчитати „трансформација етноцентризма из једне динамичне, експанзионистичке и оптимистичке оријентације, у једну пасивну, меланхоличну и песимистичку филозофију.“¹⁸¹ Почев од првих година овог века, може се оценити да национализам доживљава и банализацију и симплификацију.

Умајући у виду претходно речено, постепено јачање „баналних“ националних сигнификантних маркера на уштрб историјских и епских може се чинити реалним. Међу испитананицима из истраживања осетно је присутнија ауторепрезентација која диференцира „нас“ према одређеним културним, свакодневним параметрима, него на основу историјске или религијске репрезентације. Као ознаке српског идентитета чешће се помињу музички фестивали, сплавови, шљивовица и сл., него Црква, Косово итд. Насупрот раније преовлађујућем херојском дискурсу о Србима, много је присутнија скупина представа која Србију

¹⁸⁰ Према Vjerran Katunarić, *Sporna zajednica: Novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Jesenski i Turk – HSD, Zagreb 2003, 268, 269.

¹⁸¹ S. Nedeljković, *Mit, religija...*, 171.

осликава као земљу срчаног живљења, слободе појединца, и неспутаног уживања, најчешће повезана и са одређеним осећајем поноса због могућности да се живи упркос правилима и конвенцијама. Оваква ауторепрезентација, удружена са честим представама о Србији као земљи природе и оази здраве хране, кореспондира у значајној мери и са многим јавним дискурзивним праксама. Као својеврсни заштитни знак Србије све више фигурира труба, симболички најексплицитније промовисана музичким фестивалом *Гуча*, који у себи уједињује већину симболичких карактеристика присутних у дискурсу о Србима као неспутаним/опуштеним људима, а које се релативно тачно сублимирају и у појму *лумповање*. Јавна промоција (и ка унутра и ка споља) фестивала *Гуча* све отвореније посредством медијских наратива сугерише да је овај догађај есенција српског идентитета и искуства, а то се и са највиших службених нивоа потврдило исказом да „ко не разуме Гучу не разуме ни Србију.“¹⁸² Док *Гуча* има значајне традиционалне (традиционалистичке) конотације, на сличном фону, само са другачијим, модернијим, предзнаком, функционише и јавна комуникација и промоција везана за фестивал *Exit* у Новом Саду. Слично *Гучи*, и *Exit* симболички означава жовијалност и разуданост, а оба музичка догађаја шаљу поруку о централној културној карактеристици Србије једнако и унутар друштва и изван њега – ова два фестивала промовишу се, уз службену подршку, и изван наше земље, где се истурају као фокалне тачке савремене културне репрезентације Србије.

Индикативну поруку донела је и победа Србије на Евровизијском музичком такмичењу 2007. године, која је

¹⁸² О *Гучи* и трубаштву у Србији в. Мирослава Лукић-Крстановић, *Политика трубаства – фолклор у простору националне моћи*, Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду (ур. Зорица Дивац), Зборник радова Етнографског института САНУ 22, Београд 2006.

омогућила да се у Београду следеће године одржи гледани музички спектакл који већ дуже време представља много више од обичног музичког догађаја.¹⁸³ Избор за песму Евровизије временом је постао и дискурзивно средство у конструкцији европејства и политичких стратегија европеизације, и представља, слично другим спектаклима попут Олимпијских игара, потврду да одређена нација поседује капацитете за производњу симболичких вредности. Овакви спектакли првенствено и служе симболичкој производњи и представљању себе и свог идентитета.¹⁸⁴ Згуснутост и интензитет културних порука о одређеном друштву, које се преко медијског спектакла могу испоручити бројном аудиторијуму, изнимни су, а иницијално објављени лого Евровизије, који је требало да буде у истовременој употреби са стандардизованим официјелним амблемом приредбе, указује на (актуелну) жељену културну репрезентацију Србије – Србију, по том предлогу, тако симболички представљају стилизована нота, пољубац, шљива и труба. У готово потпуном сагласју са новоткривеном жовијалном ауторепрезентацијом Србије која израња и из приватних и из службених перспектива, удружена музичко-комерцијална и национална службена политика сматрале су да се „другима“ (Европи) Србија треба представити управо кроз ове четири кључне речи. Међутим, овај лого на крају ипак није био усвојен (противљење је образлагано на различите начине), а уместо њега је одабран амблем који је симболички указивао на ушће и спајање звукова, односно култура (преко лајтмотива приредбе који је експлоатисао мотив ушћа река у Београду, са мотом манифестације *Confluence of Sounds*). Уместо на раније предложени жовијално-фолклористички и балакнистички

¹⁸³ Иван Ђорђевић, *Политика лаких нота*, у Политика, 19. мај 2007.

¹⁸⁴ Goran Bolin, *Visions of Europe: Cultural Technologies of Nation-states*, International Journal of Cultural Studies 9 (2), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2006, 191, 203.

(ауто)стереотип, он се ослањао на представу о Србији (Београду) као „раскрсници“ али истовремено и стедишту путева, делимично на фону експлоатације лиминалне, граничне (хетеро)перцепције овдашњег поднебља. До ове модификације пожељне емблематичне слике која се нуди Другима можда је дошло и због гледишта да у тржишној комуникацији са Европом постоји висок ризик позиционирања Србије као искључиво балканске земљ, а да термин *Балкан* истовремено показује мањак позитивне конотације.¹⁸⁵

Самопредстављање у овом истраживању показало је диференцирану слику коју о себи имају испитаници. Синтетички модел није опортун, с обзиром на то да не постоји испитаник који би можда поседовао толико диверсификован (самим тим и вишеструко контрадикторан) скуп културних представа. Приметно је, пак, да се поред уобичајених позитивних етноцентричних аутостереотипа (који су иманентни било којој друштвеној групи при концептуализовању односа са другима) најчешће јављају групе позитивних представа које „нас“ перципирају у жовијалном/животном (рециклираном балканистичком) кључу, те група представа које се заснивају на историјској и/или духовној депикцији (при чему је прва група нешто заступљенија, а дијахроно посматрано могло би се рећи да постаје и проминентнија у односу на другу групу). Честа је и представа о Србији као земљи богате и чисте природе, док се

¹⁸⁵ Где се као компромисна формула јавља укључивање подунавског (а вредносно схваћеног као европског) идентитета у спољну слику Србије – Д. Јовановић, *н. д.*, 105. О политикама репрезентације Србије на такмичењу за песму Евровизије (и евровизијским политикама идентитета уопште) в. Маријана Митровић, *Eurovision Song Contest and Fluctuating Borders of National Identity: From Serbia to Europe... with Love*, излагање на конференцији ASN: Empires, Nations 2008, рукопис, и Мирослава Лукић-Крстановић, *Песма Евровизије у фабрикацији нација*, излагање на 6. бугарско-српској конференцији: Друштва – трансформације – културе, Варна 2008, рукопис.

Србија као друштвена заједница најчешће перципира негативно, као неуређено и хаотично друштво, које се каткад одређује и као неразвијено. Док национална и религијска аутодескрипција бивају мање заступљене (ако се упореди са сличним претходним истраживањима), представе о „опуштености“ и „лумповању“ по свему судећи узимају маха. Занимљиво је да јача перцепција која као валидни елемент националне ауторепрезентације узима наводно специфично уживање у локалном поднебљу, што у доброј мери кореспондира са Жижековим (Slavoj Žižek) схватањем о националном самоодређивању и кроз различите ритуале, догађаје и сл., помоћу којих нација организује своје „уживање“. У овом истраживању установљена опозиција према „радохоличарској“ и „животно спутаној“ Европи, повремена бојазан због претпостављеног губљења идентитета и негативни ставови о глобализацији (која деструира националне вредности и традиције, дакле и „уживање“) подсећају на Жижекову тезу о редовном страху од сталне претње која долази од „других“, а који желе да украду „наше“ уживање/ужитак.¹⁸⁶

Дискурс о „живим“ и „срчаним“ Србима/Балканцима макар је парцијално резултат интериоризације страних стереотипа, али свакако треба бити опрезан у оцени опсега утицаја перцепције од стране „Другог“. Пропратна појава овакве врсте самопредстављања јесте честа аутоегзотизација, стратегија којом се интернализује (макар несвесно и/или невољно) поглед другог и моћнијег, те је могуће да је један од разлога присутности овакве врсте представе о себи управо утицај глобализације и адопција и модификација страних (и посредно домаћих комерцијалних) културних текстова о нама. С обзиром на то да је у истраживању самопредстављање дато у контексту односа Србије и Европе, која је мотор глобализације, вероватно је у питању и резултат

¹⁸⁶ B. Slavoj Žižek, *Metastaze uživanja*, Biblioteka XX vek, Beograd 1996.

оваквог позиционирања. Наново рециклирана дихотомија између Западне и Источне Европе, која се у најновије доба репродукује помоћу симболичке разлике између „Старе“ и „Нове“ Европе, није превише проминентна у дискурсима (приватним или јавним) у Србији, чак се понекад одбацује и опозиција Запад:Исток (уз одсуство самосврставања у имагинарну Источну Европу), али се зато исказује све већи степен културне блискости са некада (мање или више) непријатељски перципираним земљама окружења. Исказана културна интимност са околним нацијама (бивше Југославије и Балкана) донекле указује на интериоризацију раније (барем манифестно) одбијаних балканистичких/оријенталистичких перцепција регије и/или Србије, које су често пласиране преко комерцијалних наратива и дикурса.¹⁸⁷ Идентитетске стратегије, које се каткад експлицирају и као одбијање „туђих“ представа о властитом идентитету, често у контексту показују јасну свест о постојању западног „погледа“. Као алтернатива и одговор јавља се стратегија самопредстављања „периферије која постаје центар“ (*Periphery-turned-Center*) помоћу средстава и представа које се сматрају алтернативнима, али која суштински ипак усваја очекивања „другог“ и колонијалне дискурзивне стратегије.¹⁸⁸ Сличне стратегије самопредстављања видљиве су и на службеном нивоу, где се у већ помињаној стратегији брендирања Србије обилато раби идентитетски потенцијал Србије као перципиране географске и симболичке „раскрнице“ и политика преокретања (претпостављене) периферије у (потенцијални, имаголошки и комерцијално лукративни)

¹⁸⁷ Srđan Radović, *South by Southeast: Inquiries into Identity Shift in Relation to Europe*, Experiencing diversity and mutuality: book of abstracts / 10th Biennial EASA Conference, Ljubljana, 26 to 29 August 2008, Faculty of Arts, Department of ethnology and cultural anthropology, Ljubljana 2008, 49.

¹⁸⁸ Исто.

центар.¹⁸⁹ У сваком случају, одређујући се у односу на перципирану Европу, испитаници су себе чешће видели као „пунокрвне Балканце“ него као „ратнике и духовнике“. Оцена из другог истраживања (Саше Недељковића) да се као типичне ознаке Србије/Срба истичу шљивовица и православље у бити важи и овде, с тим што се у будућности може десити да остане само – шљивовица.

Можда се претпостављена апропријација туђе представе о нама као аутохтоне представе може објаснити глобалним културним процесима, било у виду директне адопције одређене репрезентације, било у облику модификације културног текста посредством рециклирања и редеофинисања у локалном социо-културном систему. У том случају, то би био индикатор знатне културне и симболичке „пропусности“ граница друштва/заједнице у доба глобализације. Тај аргумент би био валидан узме ли се као чињеница дефинишућа улога националне државе и њених идеолошких апарата у конструисању идентитета (пре свега националног), који су суочени са процесом редеофинисања у периоду убрзане глобализације. Са оваквим полазним претпоставкама могло би се рећи да је Србија у процесу самоконституисања и редеофиниције, услед касног уласка у транзицију и у процес глобализације, те у константној метаморфози идентитета и опсега властитог идентитета (скорашње промене државног статуса, питање Косова итд.), и самим тим заиста неодређено дефинисана као национална држава (не само с обзиром на процес глобализације). Осим нерезолутношћу и упитном оријентацијом елита, неодређеност по питању јавних дискурзивних стратегија о Европи и нашем месту у њој може се евентуално објаснити и тренутном флуидношћу саме сржи националног идентитета у Србији, с обзиром на и даље неизграђену и недефинисану

¹⁸⁹ „Најисточнија тачка Запада, најзападнија тачка Истока, најјужнија тачка Севера и најсевернија тачка Југа – све се то овде спаја где Сава утиче у Дунав...“ – в. Д. Јовановић, *н. д.*, 106, 108.

националну државу и њене установе (и у фактичком, и у симболичком и у идентитетском смислу). Окаснило симболичко и фактичко самоконституисање тако онемогућава и доследно позиционирање у односу на Европу, али и културну конструкцију Европе као дела симболичког и дискурзивног система у коме би се редефинисали и/или изградили колективни идентитети у доба транзиције и глобализације. Питање места Европе у симболичком систему вредности у савременој Србији тако се заправо поставља и као питање идентитетског и симболичког конституисања саме Србије. Парцијална окциденталистичка перцепција Европе отуд долази управо због непостојања идентитетских стратегија у нашем друштву, не само спрам Европе, већ у доброј мери и када је реч о самоодређивању. Заснована на традиционалном етноцентричном дискурсу о Европи, парцијална окциденталистичка перцепција Европе настаје на основу јавно најчешће непосредованог доживљаја и искуства глобализације и транзиције у капитализам, у складу са плуралним, модерним и истовремено традиционалним идентитетом у Србији.

Завршна разматрања

Европа се тако појављује као симбол и агенс друштвених промена – неодређеног садржаја појма и функционише као индикатор друштвеног усмерења појединачних европских земаља, у првом реду транзицијских. Однос према Европи и перцепција Европе, исто тако, говоре и о друштвеној и вредносној оријентацији Србије од почетка деведесетих година прошлог века, те попут лакмус-теста показују спремности друштва на прихватање нових системских вредности. Амбивалентна слика Европе, од које се очекује доста, али према којој се истовремено прави и отклон, као да (п)остаје константа у симболички конструисаној слици света у нашој земљи, а један од индикатора ове подвојене перцепције јесте и опстајање етноцентричног и евроскептичног дискурса читавим током транзиције, као и формирање етаблираног система представа и ставова у којима су укрштени и афирмативни и одбијајући ресентимани према Европи. Културна конструкција представа о Европи и о нашем односу са Европом условљена је у нашем транзиционом друштву низом фактора, међу којима се понајвише истичу раније формиран систем репрезентације, који је у својој бити евроамбивалентан, комуникација културних порука о Европи кроз јавне дискурсе и, неизбежно, слика Европе која долази из Европе, али и виђење нас самих у очима других, које замахом глобализације постаје све доступније члановима нашег друштва. Европа се као елемент у конструкцији идентитета савремене Србије, за разлику од неких других земаља у процесима промена, налази на маргини транзицијског *nation-buildinga*, али са неизбежним процесом глобализације на нашем континенту, неминовно је и фактичко и симболичко позиционирање у односу на њу, посебно ако се има у виду да се не ради о класично схваћеној „другости“, већ о симболичком и културно конструисаном ентитету, чији ћемо део потенцијално бити. Самим тим, о

какој год врсти „другог“ да је реч, наратив о Европи истовремено је делом и наратив о нама, макар у будућности.

Србија је, барем се тако чини на основу контаката са испитаницима, временом све мање земља хероја, ратника, историјских митова или духовна авангарда „посрнуле“ Европе. За то нису заслужне само политичке промене с почетка века и детронизација етноцентричног дискурса о Европи и свету са престола јавне комуникације, посебно с обзиром на то да смо сведоци тек половичног раскида са наслеђем деведесетих година. Динамици културног самопредстављања умногоме доприноси узнапредовала глобализација у Србији – глобални капитализам није компатибилан ни са хероизмом, ни са прозелитизмом. Увелико захуктали процес глобализације, који се, посебно на културном плану, одвија и независно од формалних и политичких интеграција, налаже заузимање одређене позиције Србије у односу на Запад и Европу. Често замишљање Европе као и даље јасне „другости“ сведочи о наслеђеној симболичкој „провалији“ између Србије и Европе, која је створена/појачана деведесетих година, а амбивалентна слика о Европи, која је богата и вредна, али истовремено заслепљена материјалним и на различите начине дехуманизована, значајно проистиче из наслеђеног евроскептичног дискурса прошлог века. У питању је представа, која упркос симплифицирањима узрокованим стереотипизацијом, релативно тачно указује на капиталистичке основе европског заједништва последњих деценија, али је истовремено, с обзиром на околности настанка, својеврсна „лабудова песма“, јер игнорише узнапредовали глобализацијски процес и суштински капиталистичку природу властитог социо-културног система, као и њихову неумитност у предвидљивој будућности. Истовремено, овакав систем представа не израња из оквира антикапиталистичке критике или алтернативе. Прелазак преко ове провалије и промену, или макар модификовање културне парадигме Европе (која, ако и није перципирана на

претходно описане начине, често еманира конфузију или контрадикцију) не треба очекивати без јасне локалне јавне комуникације (у Србији). Упркос званично прокламованом циљу (Европа), такве комуникације очито још нема, пре свега због ипак нејасне усмерености елита (не само политичких) када је реч о европским интеграцијама и о нашем месту у свету који се глобализује. С обзиром на то да се још није искрено „преломило“ за Европу, јавни „евроинклузивни“ дискурси, који су били карактеристични за већину транзицијских друштава и који су прожимали скоро целокупан идеолошки апарат државе, у нас нису још увек на видику.

У таквој ситуацији окциденталистичко поимање Европе израсло на основама старих система представа и даље живи, али нема моћ да се перципираном материјализму и империјализму Запада симболички одупре снагом Оријента или бившег Источног блока, нити је у ситуацији из деведесетих година када трајала (а)историјска епизода изолације Србије од света. Како су друштвене и политичке основе културног и симболичког контрастирања лимитиране фактичком увученошћу у процес глобализације и неповратном трансформацијом друштва, окциденталистичка визија Европе има све мање капацитете за самопредстављање Србије путем херојског и историјског етоса, духовности и идеализма, а све више се окреће жовијалном, животном, природном. На тај начин, уместо позиционирања помоћу ратних подвига (из даље или ближе прошлости), поносног пркоса комбинованог са осећајем духовне надмоћности, што је било карактеристично за ранији период, ствара се, у наставку ове матрице репрезентације, не више толико симболички отпор, већ пре покушај културног омеђавања и самодефинисања спрам окружења захваћеног глобализацијом, који све више атерира са историјских и духовних висина у подручје свакодневног и профаног, чак баналног. Тако се уместо ранијих опозиција „посрнула Европа“ – „поносна Србија“, декадетно – духовно и сличних,

све више супротстављају конструкције „материјалистичка и дехуманизована Европа“ и „опуштена и жива Србија“, Европа индустрије и пластике (фактичке и симболичке) – Србија природе и кајмака/ајвара итд. Оваквом културном контрастирању и самопозиционирању Србије у односу на окружење све више доприносе и јавни дискурси, који комуницирају и ка унутра и ка споља, па чак и неки државни пројекти.

И Србији и остатку Европе поручује се са различитих државних нивоа да је Србија земља шума, планина и понеке цркве (на пример, рецентни промотивни видео спот Туристичке организације Србије), њен главни град идеално место за викенд туре европских туриста жељних разудане забаве на сплавовима, дочека Нових година и ресторана са домаћом храном итд. Укључивање на међународно туристичко тржиште (не само у Србији) подразумева (као што је претходно већ спомињано) „ребрендинг“ који почесто запада у егзотично, „изворно“, наводно домаће и сл.¹⁹⁰ Културно „брендирање“ наше земље и на званичном нивоу све више као фокалне тачке савремене културне репрезентације Србије истура масовне музичке фестивале *Exit* и *Гучу*, где се овом другом ипак даје одређена предност услед његове претпостављене аутентичности и укореењености. Делимично прикључивање појединих јавних наратива културној конструкцији Србије као земље сплавова, „опуштености“, ајвара и лумпујућих „Балканаца“ указује на привлачност овакве врсте културног самопозиционирања у европским оквирима. Парадокс овакве врсте аутодепикиције (изузме ли се комерцијално мотивисана промоција земље ка споља, која неспретно експлоатише претпостављене туристичке мотиве посетилаца) јесте да она, покушавајући да се културно омеђи и означи карактеристикама које су наводно аутентичне, другачије и позитивне, у исти мах

¹⁹⁰ Нпр. у Хрватској – в. Duško Petrović, *Anatomija identiteta: teorijsko problematiziranje identiteta*, Etnološka istraživanja 1/11, Zagreb 2006, 231.

заправо усваја и рециклира те исте карактеристике које су у доброј мери производ спољне (европске) перцепције Србије (често негативне и редовно стереотипизирани), где на крају пута најчешће вреба самоегзотизација са својим последицама.¹⁹¹ Знатна присутност модификованих спољних перцепција о Србији при културном самопозиционирању у доба интензивирања процеса глобализације указује осим на снагу тог процеса и на одсуство идентитетских стратегија у време транзиције. То се очитује и преко жилавих (парцијалних) окциденталистичких схватања Европе, која су у доброј мери резултат одсуства (односно нејасноће и амбивалентности) јавне комуникације о том питању, што узрокује и непознавање и страх од неумитне глобализације, који консеквентно одржава границу према другима/Европи. Оваква ситуација одлаже у доброј мери и онако закаснелу транзицију у Србији, свакако транзицију ка Европи која се чини неизбежном. Симболичко одлагање укључивања Србије у европски простор, који се све брже шири, конфузно културно концептуализовање нашег места у Европи, узроковано у великој мери неопредељеношћу елита и одсуством јасне јавне комуникације, прети да се у ситуацији укључености у неизбежну глобализацију на нашем континенту, а без недвосмислених културних порука и идентитетских стратегија, преображени локални *love-hate* однос према Европи претвори у *lose-lose* ситуацију за Србију у Европи – касна инклузија на коју се у малој мери утицало услед неопредељености и наслеђа прошлог века.

На делу је контрадикторна појава да се изградња идентитета у доба интензивне глобализације дешава без једног од централних актера *nation-buildinga* – националне државе и њених елита, због одсуства идентитетске политике по питању Европе (која је са протоком времена све потребнија), што је узроковано неодређеношћу,

¹⁹¹ Више о томе у Z. Volčič, *н. д.*, 162, 167, и M. Živković, *н. д.*, 100, 105, 106.

амбиваленцијом или противљењем водећих слојева друштва у односу на Европу, Запад и глобализацију. Идентитетска политика, схваћена као дискурс и делатност у јавним аренама политичког и друштвеног живота, која дефинише идентитет и културу с врха на доле,¹⁹² везана за однос Србије са Европом и симболичку конструкцију Европе, не постоји или је конфузна и контадикторна (и често заснована на етноцентричном дискурсу о Европи), док политике идентитета културно и идентитетски концептуализују у овом случају „нас“ и „друге“ без сигнификантне и усмерене медијације уобичајених друштвених актера изградње идентитета.

Испитаници перципирају Европу у приличној сагласности са раније опсервираним и евалуираним подвојеним стајалиштима у односу на њу – систем репрезентације у знатној мери одражава плурални (модерно-традиционални) идентитет нашег друштва. На културној и симболичкој равни ипак није дошло до „суштинског прелома“ за Европу. Представе и ставови испитаника и у овом истраживању, као и у неким другим, показују видљиво непознавање глобалних процеса (у доброј мери и процеса евроинтеграције), а делимично је присутна и бојазан од глобализације. Слично би се могло рећи и за капиталистички систем производње – ни након више година фактичке транзиције и интензивних реформи јавни дискурс не упознаје чланове друштва са неминовним променама друштвеног и привредног система. Раширеност парцијалне окциденталистичке перцепције Европе истовремено у доброј мери сведочи и о стајалиштима према Западу, капитализму и глобализацији. Релативна нестабилност и недефинисаност (политичка, територијална, делимично и институционална) српског друштва могућ су узрок томе. Истраживање неких других идентитетских пракси и система репрезентације у

¹⁹² J. Hill, T. Wilson, *н. д.*, 2.

Србији могла би да дају прецизнији одговор у вези са тим питањем и идентитетским стратегијама и политиком у нашем друштву. На тај начин, и истраживања конструкције Европе, „другог“, и њихове потенцијалне истоветности са „нама“, неизбежно се на крају враћају назад, нама самима.

Images of Europe

Research of Representations of Europe and Serbia in Early 2000s

In most post-socialist countries, the beginning of transition was marked by general social consensus on joining Europe, which, if perceived in terms of presumed common European culture and identity, represented more a cultural construct than an accurate reality. The public self-representation of contemporary Europe is mostly limited to narratives and messages about individualism, freedom and market, but even such partial cultural message is obviously quite potent. The notion of Europe, even after a few decades of successful European integration on different levels, is, paradoxically, at the same time lacking in symbolic content, and is overwhelmed with it. Hence, Europe as a political symbol is liable to regular manipulation and adaptation, receiving and subduing different symbolic qualities, which are taken out of immense cultural-historic heritage depending on interests and goals of certain social groups exploiting such a symbol. This particular kind of cultural construction of Europe is most often aimed at targeted public communication, and different discourses on Europe do not intend to culturally denote Europe as an aim per se, but rather to discursively construct themselves (political option, social group, nation etc) by legitimizing themselves either positively, or negatively (as an opposition), through appropriately symbolically characterized “Europe”. This is especially true for the transitional countries in the 1990s and 2000s, where Europe represented (or still represents) a cultural phantasm par excellence in most public discourses, a narrative about anticipated improved way of living, which was one of the central catalyst of the post-socialist nation-(re)building in various societies. On the other hand, in some countries, during certain periods (such as in Serbia at the end of the last century), Europe signified a total antithesis to this.

In the 1990s Serbia, production of integrationist, “euro-inclusive” narratives was not to be expected (at least not in the prevailing public discourses), so instead of cultural “euro-inclusion” (which was the case in most transitional societies), the population was mostly directed towards symbolical and cultural “euro-exclusion”. In the course of political changes after 2000, the popular majority opts for “euro-integration” in spite of animosity or ambivalence seen in mutual relationship between Serbia and Europe during the 1990s. However, such stance shows certain peculiarities: while there is a prevailing positive attitude toward joining the EU, a discrepancy between “a cognitive dimension of the attitudes (a rational insight of necessities and aimed goals in the matter) and an emotive dimension (distrust, restrain, even repulse towards perceived Europe) endures at the same time” - in effect, a conflict of emotional/irrational and interest/rational. When examining present situation in Serbian society, it could be argued that Serbia is amid parallel processes of re-traditionalization and modernization, and that it is characterized by extraordinarily plural identity. In contrast with the most post-socialist countries, where Europe represented (or still represents) an important symbolic marker (more often than not, with a positive connotation) in relation to self-determination within societies undergoing transformation, in Serbia, the prevailing public discourse about “us” hardly notices any kind of “other”, hence Europe too, which appears only sporadically through narratives of lower intensity (with sometimes affirmative and sometimes euro-skeptical connotations). Therefore, capacity of Europe as a political and cultural symbol in development of identity of contemporary Serbian society is reduced to a minimal. Also, with the onset of globalization processes in Serbia, images on others (Europe) and us are also influenced by perception of Serbia among those “others” (including Europe). With the acceleration of the trans-local process of cultural learning in the increasingly “globalized” world, “other’s” perception of “us” becomes progressively more comprehensible to the members of the Serbian society. Hence, a significant part of the notions regarding Europe and Serbia’s place within it, is a result of

reactions to outside perceptions of Serbia, which are accompanied by wide range of discursive and identity strategies which serve to adopt, modify or reject narratives (sometimes stereotypes and stigmas) coming from abroad.

Cultural conceptualization of Europe and Serbia's relationship toward it was researched in 2006-2007 among younger population, that is, high school and university students in Belgrade. The informants' initial notions they hold on Europe emerged already in first results of questionnaire, and they were mostly confirmed in subsequent interviews. Most often, Europe is comprehended as the so-called political Europe, i.e., European Union, and informants usually perceived these two terms as synonyms. Two major facts regarding informants' associations with Europe could be argued: besides regular identification of the term Europe with the EU, there is also frequent and prevailing symbolic association of Europe with the "West", i. e. presumed characteristics of the so-called Western world. Also, results of the questionnaire show majority support for European integration of Serbia among informants. When asked what would be positive effects of joining Europe, the majority of informants stated liberalization of visa regime, economic development and better living standard. In so far as negative effects are concerned, the majority stated losing or declining of the national identity, and conditions required and pressures associated with the European integration. In a lesser degree, the informants also quoted as potentially negative a threat of economic exploitation, losing and diminishing of Serbian sovereignty, and globalization.

As for particular notions about Europe, it turned out that the vast majority of informants nurture a positive stereotype about high living standard in Europe and developed economy - such idealized image is frequently found in the transitional countries. Except for the mentioned notions on Europe's economic power and standard, there are frequent notions on stability and systematic orderliness in regulations in other European countries, their cultural and technical superiority, as well on high level of citizens' rights, but such attitudes are

present to a lesser extent. On the other side, the most frequent negative sides of modern Europe are expressed in notions such as preoccupation with work and money, human alienation and ‘artificiality’, and conformation to regulations. These and similarly explained attitudes make an essentialized image of materialistic Europe obsessed with profit, work and money-making, sacrificing in turn many other (more important) things – usually, such attitudes doom workaholics and presumed infatuation with money, but rarely represent any kind of social critique. Such perceptions, stereotyping Europe in general and paired with moral stigma, adheres considerably to the frame of occidentalist critique of capitalism and the West as idolatry of money and material world. However, such leanings break out from the occidentalist main stream matrix, since the perceived alternative to this is neither spiritual nor heroic, but rather profane. The factual inclusion in globalization and experience, although partial, of the results of modernization and secularization, disables the complete essentialization of Europe and the West and their overall symbolic stigmatization even with clearly defined occidentalist standpoints: hence, the occidentalism is expressed more as a temporary cluster of representations which momentarily marks a cultural border towards the West, than as established and well formed system of representation signifying and defining “us” and/or “others”. Most informants have elaborated their respective answers and attitudes, and among many of them a rather essentialized perception of Europe appears from their standpoint: an image that signifies good living standard and industrial power but with a price perceived in assumed lack of human, spiritual and other values. Relative prevalence of such a standpoint indicates to potential formation of a stereotype. However, frequent notions containing this and similar contents couldn’t be definitely designated as occidentalist, since many values and systemic characteristics of Europe/the West, regularly present in narratives particular for Occidentalism, are being embraced at the same time. Furthermore, the positively perceived aspects of Europe are being desired in one’s own society, and their realization is expected

through processes of euro-integration and reforms. Hence, the negative notions in this system of representation couldn't be characterized as occidentalism, perhaps more so as a partial occidentalism.

As far as self-representation, as expected, more positively valued notions about "us"/Serbia prevail; within the negative representations of Serbia, attitudes on corruption and general disorderliness stand out, followed by a negative self-stereotype about Serbs allegedly being "lazy people", and to a lesser degree, an attitude on economic decrease and poverty in Serbia. The majority of informants speak about "us"/the Serbs/inhabitants of Serbia, as carriers of certain universal positive human characteristics, more so than some other people. Furthermore, numerous narrations also hold that Serbia and the Serbs are a land/people of unrestrained art of living and pleasure, and also hold Serbia as a land of exceptional natural beauty and resources. Finally, notions that also stand out in frequency are those based on historic or mythical self-description, or spiritual and religious values of "us", the Serbs. In the representations of Europe, a pattern emerges in which the social system of European countries is positively perceived while at the same time human existence assumes various limitations. In contrast, the image of Serbia as a social system is mostly negative, but positive characteristics of the people in Serbia and their way of living are being emphasized. Most informants exhibit the notion that we compete with the economic and social stability and power found in Europe, with way of life, human characteristics and exceptional natural beauties. The perceived image of highly modern Europe is symbolically opposed by a culturally modified image of the Balkans in Serbian 21st Century variant. Among the informants, there is an emphasis on self-representation which differentiates "us" through certain cultural, everyday parameters, more so than through historical or religious representation. Also, in addition to positively valued ethno-centric self-stereotypes (immanent to every social group when relating to others), the most numerous positive notions are those that perceive "us" as

living jovial lifestyle (recycled positive Balkan hetero-perceptions), and those based on historical and/or spiritual self-description (the first groups is more present, and diachronically seen, becomes more prominent in relation to the other group). The side effect of this kind of self-representation is frequent self-exotization, a strategy which internalizes (though unconsciously and/or unwillingly) a view of the “other. It is possible that recently accelerated globalization in Serbia has facilitated this attitude to some extent, along with adoptions and modifications of foreign (as well as related subsequent commercial domestic) cultural texts about “us”. Newly recycled dichotomy between Western and Eastern Europe, recently reproduced through subtle symbolic difference between “Old” and “New” Europe, is not significantly prominent in discourses (public or private) in transitional Serbia. At the same time, informants exhibit opposition to the prevalent East-West differentiation, by both rejecting inclusion in the imagined Eastern Europe, and association with previously present notion of “spiritual” and “non-materialist” East, while expressing cultural closeness to once, more or less, hostilely perceived countries from the region – presumed cultural and symbolic intimacy with neighboring nations frequently indicates internalization of once rejected balkanist/orientalist perceptions of the region and/or Serbia, often through commercial narratives. Identity strategies, sometimes explicated as rejection of “others” notion about one’s identity, often display, through context, clear awareness of the “Western” gaze, to which an alternative “Periphery-turned-Center” strategy is present in self-representation, through means and notions perceived as alternative, but essentially adopting “others” expectations and colonial discursive strategies.

The question about Europe’s role and place in the symbolic value system in contemporary Serbia hence becomes a question of identity and symbolic constitution of Serbia itself. The partial occidentalism in perception of Europe possibly came about due to the recent lack of identity strategies in our society, and not solely in relation to Europe but also in the questions of

self-definition. Under these circumstances, the occidentalist perceptions of Europe, arisen on the base of old notions and values, continue to the present, but they lack momentum present in 1990s during Serbia's isolation, or the symbolic power of Orient (or former Eastern Block), so as to symbolically confront the perceived materialism and imperialism of the West. The process of globalization have impacted social and political affairs, resulting in inevitable transformation of the society - hence, the occidentalist perception of Europe has even less capacity to influence Serbian self-representation by means of heroic and historical ethos, spiritualism and idealism; in turn, it is being defined by self-presumed joyous way of living, naturalness and vigorous life. On the other hand, a considerable presence of modified external perceptions about Serbia in cultural self-positioning, in the time of globalization, points out to the power of the process itself, but also to the lack of identity strategies in our transitional society. A contradictory process takes place: transitional identity building during intensified globalization goes on lacking one of the key actors of nation-building - national state and its elites, due to the deficiency of identity politics in relation to Europe.

Литература

- Aligica P.D., *Operational Codes, Institutional Learning and the Optimistic Model of Post-communist Social Change*, Communist and Post-communist studies 36, Elsevier Science Ltd. 2003.
- Althusser Louis, *Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation)*, The Anthropology of the State: A Reader (ur. A. Sharma, A. Gupta), Blackwell Publishing, Oxford 2006 .
- Anderson Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica*, Plato, Beograd 1998.
- Антонијевић Драгана, *Симболичка употреба ликова Карађорђа и кнеза Милоша у политичким збивањима у Србији у последњој деценији XX века*, Традиционално и савремено у култури Срба (ур. Драгана Радојичић), Посебна издања Етнографског института САНУ 49, Београд 2003.
- Appadurai Arjun, *Grassroots Globalization and the Research Imagination*, Globalization (ed. A. Appadurai), Duke University Press, Durham-London 2001.
- Баћевић Јана, *Веронаука и(ли) евронаука: критика елемената реформе образовања 2000-2003*, Гласник Етнографског института САНУ LIII, Београд 2005.
- Bačević Ljiljana J., *Srbi i Evropa: javno-mnjenjske pretpostavke integrisanja Srbije u evropsku zajednicu*, Centar za antiratnu akciju, Beograd 2001.
- Bakić Hayden Milica, *Nesting Orientalism: the case of former Yugoslavia*, Slavic Review, Vol. 54, Issue 4, 1995.
- Bakić Hayden Milica, Hayden Robert M., *Orientalist variations on the theme 'Balkans': symbolic geography in recent Yugoslav cultural politics*, Slavic Review, Vol. 51, Issue, str. 1-15, 1992.

- Barker Chris, *Cultural Studies: Theory and Practice*, SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2000.
- Belančić Milorad, *Evropa na Balkanu*, Radio B92-Beogradski krug, Beograd 1998.
- Ber Vivijen, *Socijalni konstrukcionizam*, Zepter Book World, Beograd 2001.
- Bilefeld Ulrih, *Stranci: prijatelji ili neprijatelji*, XX vek, Beograd 1998.
- Bolin Goran, *Visions of Europe: Cultural Technologies of Nation-states*, International Journal of Cultural Studies 9 (2), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2006.
- Borneman John, Fowler Nick, *Europeanization*, Annual Review of Anthropology Vol. 26, Annual Reviews, Palo Alto 1997.
- Bošković Aleksandar, *Balkan, Jugoistočna Evropa ili "Evropa"*, Etnologija svakodnevnog života, HOLjPS, Beograd 2005.
- Božilović Nikola, *Evrointegracija Balkana i očuvanje identiteta*, Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana, SVEN, Niš 2003.
- Božilović Nikola, *Tradicija i tradicionalizam u kontekstu modernizacije i evrointegracije Balkana*, Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU, Filozofski fakultet u Nišu, Niš 2004.
- Branković Srbobran, *Serbia at War with Itself: Political Choice in Serba 1990-1994*, Beograd 1995.
- Buruma Ian, Margalit Avishai, *Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies*, The Penguin Press, New York 2004.

-
- Butigan Vjekoslav, *Politička akulturacija na Balkanu*, Teme god. XXIV br. 1-2, Univerzitet u Nišu, Niš 2000.
- Castells Manuel, *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb 2002.
- Conversi Daniele, *Post-communist societies: Between Ethnicity and Globalization*, Journal of Southern Europe and the Balkans vol. 3 no. 2, Carfax Publishing, Abingdon 2001.
- Cvetković Vladimir N., *Nacionalni identitet i (re)konstrukcija institucija u Srbiji (ideologije, obrazovanje, mediji)*, Filozofija i društvo XIX-XX, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2002.
- Čolović Ivan, *Bordel ratnika*, XX vek, Beograd 2000.
- Čolović Ivan, *Kad kažem novine*, Medijska knjižara Krug, Beograd 2004.
- Čolović Ivan, *Politika simbola*, Radio B92, Beograd 1997.
- Dichev Ivaylo, *Fluid Belongings? Citizenship During Accession to the EU*, Ethnologia Balkanica Vol. 7, Prof. Marin Drinov Publ. H. – Waxmann, Sofia – Muenster – New York, 2003.
- Domenak Žan-Mari, *Evropa: kulturni izazov*, Biblioteka XX vek, Beograd 1991.
- Ђорђевић Иван, *Политика лаких нота*, у Политика, 19. мај 2007.
- Ђurić Jelena, *Zadnje dvorište tranzicije*, Filozofija i društvo XXV, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2005.
- Erdei Ildiko, *Medijska konstrukcija realnosti korišćenjem različitih vremenskih modela i perspektiva*, Kulture u tranziciji, Plato, Beograd 1994.
- Eriksen Thomas Hylland, *Formal and informal nationalism*, Ethnic and Racial Studies vol. 16 no. 1, Routledge, New York 1993.
-

- Favreto Ilaria, Italy, *EU Enlargement and the 'Reinvention' of Europe between Historical Memories and Present Representations*, Journal of Southern Europe and the Balkans vol. 6 no. 2, Carfax Publishing, Abingdon 2004.
- Fiske John, *Introduction to Communication Studies*, Routledge, London – New York 1990.
- Fleming, Ketrin E., *Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija*, Filozofija i društvo XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2001.
- Gavrilović Ljiljana, *Implicitna ideologija: Ograničavajući faktor multikulturalizma u Srbiji*, Modeli kulturne politike u uslovima multikulturnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa, Filozofski fakultet u Nišu, Niš 2004.
- Gidens Antoni, *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd 1998.
- Годелие Морис, *Анализа транзиторних процеса*, Гласник Етнографског института САНУ 38, Београд 1989.
- Golubović Zagorka, *Balkan Cultures and the Process of Globalization*, Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana, SVEN, Niš 2003.
- Golubović Zagorka, *Rezultati demokratske tranzicije kroz prizmu građana Srbije 2005*, Filozofija i društvo 2/2005, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2005.
- Golubović Zagorka, *Ja i drugi : antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, Republika, Beograd 1999.
- Gordi Erik, *Kultura vlasti u Srbiji*, Samizdat B92, Beograd 2001.
- Gordy Eric D., *Reflecting on The Culture Of Power, Ten Years On*, Facta Universitatis series: Philosophy, Sociology and Psychology Vol. 4, no. 1, Univerzitet u Nišu, Niš 2005.

- Gredelj Stjepan, *Politička kultura mladih*, Mladi zagubljeni u tranziciji, Centar za proučavanje alternativa, Beograd 2004.
- Grupa autora, *Mreža u razvoju*, Beogradska otvorena škola, Beograd 2005.
- Grupa autora, *Stavovi mladih iz Srbije i Crne Gore prema drugim narodima i državama 1999-2001*, za antiratnu akciju, Beograd 2002.
- Grzymala-Busse Anna, Innes Abby, *Great Expectations: The EU and Domestic Political Competition in East cenral Europe*, East European Politics and Societes Vol. 17 No. 1, American Council of Learned Societies, New York 2003.
- Gunes-Ayata Ayse, *From Euro-scepticism to Turkey-scepticism: Changing Political Attitudes on the European Union in Turkey*, Journal of Southern Europe and the Balkans vol. 5 no. 2, Carfax Publishing, Abingdon 2003.
- Gupta Akhil, Ferguson James, *Beyond "Culture": Space, Identity, and the Politics of Difference*, Cultural Anthropology, Vol. 7 No. 1, AAA, Arlington 1992.
- Hall Stuart, *Encoding, Decoding*, The Cultural Studies Reader (ed. Simon During), Routledge, London – New York 1997.
- Hall Stuart, *The Work of Representation, Representation*. Cultural Representation and Signifying Practices (ed. Stuart Hall), SAGE Publications - The Open University, London, 1997.
- Handler Richard, *On Sociocultural Discontinuity: Nationalism and Cultural Objectifiction in Quebec*, Current Anthropology 21 (1), University of Chicago Press, Chicago 1984.

- Hill Jonathan, Wilson Thomas, *Identity Politics and the Politics of Identities*, Identities 10, Routledge, New York 2003.
- Hol Stjuart, *Kome treba identitet*, Reč 64/10, Samizdat B92, Beograd 2001.
- Jansen Stef, *Victims, Underdogs and Rebels: Discursive Practices of Resistance in Serbian Protest*, Critique of Anthropology Vol 20 (4), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2000.
- Jansen Stef, *Svakodnevni orijentalizam: Doživljaj 'Balkana'/'Evrope' u Beogradu i Zagrebu*, Filozofija i društvo XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001.
- Јовановић Деана, *Идентитет на продају – креирање националног идентитета за потребе туризма*, Гласник Етнографског института САНУ LVI (1), Београд 2008.
- Junghans Trenholme, *Marketing Selves: Constructing Civil Society and Selfhood in Post-socialist Hungary*, Critique of Anthropology Vol 21 (4), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2001.
- Kapferer Bruce, *New Formations of Power, the Oligarchic-corporate State, and Anthropological Ideological Discourse*, Anthropological Theory 5 (3), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2005.
- Katunarić Vjeran, *Sporna zajednica: Novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Jesenski i Turk – HSD, Zagreb 2003.
- Kiossev Alexander, *Notes on Self-colonising Cultures*, Art and Culture in post-Communist Europe (ur. Bojana Pejić & David Elliott) Moderna Museet, Stockholm 1999.
- Ковач Сенка, *Поруке предлагача нових државних празника Србије*, Традиционално и савремено у култури Срба

- (ур. Драгана Радојичић), Посебна издања Етнографског института САНУ 49, Београд 2003.
- Kovačević Ivan, *Tranziciona legenda o dobitnicima*, Etnoantropološki problemi 1 (2), Filozofski fakultet, Beograd 2006.
- Kuzio Taras, *Identity and Nation-building in Ukraine: Defining the 'Other'*, Ethnicities 1 (3), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2001.
- Lič Edmund, *Kultura i komunikacija*, Prosveta, Beograd 1983.
- Lindstrom Nicole, *Between Europe and the Balkans: Mapping Slovenia and Croatia's 'Return to Europe' in the 1990s*, Dialectical Anthropology 27, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2003.
- Лукић-Крстановић Мирослава, *Песма Евровизије у фабрикацији нација*, излагање на 6. бугарско-српској конференцији: Друштва – трансформације – културе, Варна 2008, рукопис.
- Лукић-Крстановић Мирослава, *Политика трубаштва – фолклор у простору националне моћи*, Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду (ур. Зорица Дивац), Зборник радова Етнографског института САНУ 22, Београд 2006.
- Малешевић Мирослава, *Насиље идентитета*, Културне паралеле: Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду (ур. З. Дивац), Зборник радова Етнографског института САНУ 25, Београд 2008.
- Малешевић Мирослава, *Европа: криза идентитета*, Гласник Етнографског института САНУ LIV, Београд 2006.
- Малешевић Мирослава, *Православље као срж 'националног бића' посткомунистичке Србије*, Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду (ур. Зорица

- Дивац), Зборник радова Етнографског института САНУ 22, Београд 2006.
- Малешевић Мирослава, *Има ли нација на планети Рибок?*, Традиционално и савремено у култури Срба (ур. Драгана Радојичић), Посебна издања Етнографског института САНУ 49, Београд 2003.
- Mihailović Srećko, *Oduzimanje budućnosti: Omladina Srbije u vodama tranzicije*, Mladi zagubljeni u tranziciji, Centar za proučavanje alternativa, Beograd 2004.
- Miladinović Slobodan, *Protivrečnosti kulturno-istorijskog nasleđa kao faktori (dez)integracije Srbije u evropske tokove*, Modeli kulturne politike u uslovima multikulturnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa, Filozofski fakultet u Nišu, Niš 2004.
- Milic Lidija, *From Serbia with Hate: A Case Study in Globalization, Trauma, and Language*, Dialectical Anthropology 27, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2003.
- Milosavljević Olivera, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, HOZLJP u Srbiji, Beograd 2002.
- Miscevic Nenad, *Close Strangers: Nationalism, Proximity and Cosmopolitanism*, Studies in East European Thought 51, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1999.
- Mitev Petar-Emil, *Bulgarian Generations between European Integration and the Balkan Realities*, Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana, JUNIR – Centar za balkanske studije, Niš 2002.
- Mitev Petar-Emil, *Discriminatory Attitudes*, Rasizam i ksenofobija, Forum za etničke odnose, Beograd 1998.

- Mitev Petar-Emil, *Perceptions of Europe during Bulgarian Transition*, Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU, Filozofski fakultet u Nišu, Niš 2004.
- Mitrović Marijana, *Eurovision Song Contest and Fluctuating Borders of National Identity: From Serbia to Europe... with Love*, излагање на конференцији ASN: Empires, Nations 2008, рукопис.
- Mrđa Slobodan, *Kulturni habitus omladine*, Mladi zagubljeni u tranziciji, Centar za proučavanje alternativa, Beograd 2004.
- Недељковић Саша, *Mim, религија и национални идентитет: Митологизација у Србији у периоду националне кризе*, Етноантрополошки проблеми н. с., год. 1 св. 1, Филозофски факултет, Београд 2006.
- Nedeljković Saša, *The National Identity of Students in Post-Communist Serbia*, Ethnologia Balkanica Vol. 5, Prof. Marin Drinov Publ. H. – Waxmann, Sofia – Muenster – New York, 2001.
- Neumann I. B., *Self and other in international relations*. European Journal of International Relations 2 (2), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 1996.
- Niče Fridrih, *S one strane dobra i zla*, Grafos, Beograd 1980.
- Obrenović Zoran, *Nacionalna država i izazovi globalizacije*, Filozofija i društvo XIX-XX, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2002.
- Pantić Dragomir, *Konfliktne vrednosti u zemljama tranzicije*, Socijalni konflikti u zemljama tranzicije, Institut društvenih nauka, Beograd 1996.
- Perović Latinka, *Između anarhije i autokratije*, HOLJPS, Beograd 2006.

- Perović Latinka, *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Žene i deca, HOLJPS, Beograd 2006.
- Petrović Duško, *Anatomija identiteta: teorisko problematiziranje identiteta*, Etnološka istraživanja 1/11, Zagreb 2006.
- Pieterse Jan N., *Europe, Traveling Light: Europeanization and Globalization*, The European Legacy vol. 4(3), 1999.
- Pieterse Jan N., *Globalization as Hybridization*, Global Modernities, SAGE, London 1995.
- Popadić Dragan, *Koreni etnocentrizma*, Mladi zagubljeni u tranziciji, Centar za proučavanje alternativa, Beograd 2004.
- Popadić Dragan, Biro Mikloš, *Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji*, Nova srpska politička misao br. 1-2, NP Vreme, Beograd 1999.
- Прелић Младена, *Етнички идентитет – проблеми теоријског одређења*, Традиционално и савремено у култури Срба (ур. Д. Радојичић) Посебна издања Етнографског института САНУ 49, Београд 2003.
- Прелић Младена, *Србија у Европи? Митови и реалност на почетку XXI века*, Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду (ур. Зорица Дивац), Зборник радова Етнографског института САНУ 22, Београд 2006.
- Pribersky Andreas, Liebhart Karin, Kurtan Sandor, *A Temple for the Nation: Redesigning a Common Symbolic Space of Central European Conservatism*, Cultural Studies 16 (6), Routledge, New York 2002.
- Puhovski Žarko, *Uporaba povijesti u tvorbi kolektivnoga identiteta*, Reč no. 61/7, Samizdat B92, Beograd 2001.
- Радовић Срђан, *Дневник о цунамију*, Гласник Етнографског института САНУ LIII, Етнографски институт САНУ, Београд 2005.

-
- Radović Srđan, *Predstave beogradskih srednjoškolaca o Evropi*, Antropologija br. 1, CEAI, Beograd 2006.
- Radović Srđan, *South by Southeast: Inquiries into Identity Shift in Relation to Europe*, Experiencing diversity and mutuality: book of abstracts / 10th Biennial EASA Conference, Ljubljana, 26 to 29 August 2008, Faculty of Arts, Department of ethnology and cultural anthropology, Ljubljana 2008.
- Ranković Larisa, *European Discourses in the Enlargement Candidate Countries and Serbian Press on the Process of Enlargement*, Facta Universitatis series: Philosophy, Sociology and Psychology Vol. 2, no. 9, Univerzitet u Nišu, Niš 2002.
- Razsa Maple, Lindstrom Nicole, *Balkan is beautiful: Balkanism in the Political Discourse of Tuđman's Croatia*, East European Politics and Societies Vol. 18 No. 4, American Council of Learned Societies, New York 2004.
- Рибич Владимир, *Уједињена Европа: економске, образовне и политичке интеграције*, Етноантрополошки проблеми н. с. год. 1 св. 1, Филозофски факултет, Београд 2006.
- Rihtman Auguštín Dunja, *Zašto i otkad se grozimo Balkana?*, Ulice moga grada, XX vek, Beograd 2000.
- Rot Klaus, *Slike u glavama - ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Biblioteka XX vek, Beograd 2000.
- Shlapentokh Vladimir, *'Old', 'New' and 'Post' Liberal Attitudes Toward the West: From Love to Hate*, Communist and Post-communist studies 31, Elsevier Science Ltd. 1998.
- Shore Chris, *Whither European Citizenship? Eros and Civilization Revisited*, European Journal of Social Theory 7/1, 2004.
-

- Shore Chris, Black Annabel, *The European Communities: And the Construction of Europe*, Anthropology Today Vol. 8, No. 3, Royal Anthropol. Institute of G. Britain and Ireland, London 1992.
- Симић Марина, *Конструкција идентитета једног фудбалског клуба*, Гласник Етнографског института САНУ LII, Београд 2004.
- Smith Anthony D., *A Europe of Nations. Or the Nation of Europe?*, Journal of Peace Research Vol. 30 No. 2, SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 1993.
- Smith Anthony D., *National Identity and the Idea of European Unity*, International Affairs Vol. 68 No. 1, Royal Institute of International Affairs, London 1992.
- Stojković Branimir, *Evropski kulturni identitet*, Prosveta – ZZPKR, Niš – Beograd, 1993.
- Stolcke Verena, *Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe*, Current Anthropology Vol. 36 No. 1, University of Chicago Press, Chicago 1995.
- Sutherland Claire, *Nation-building through Discourse Theory*, Nations and Nationalism 11 (2), ASEN 2005.
- Šabič Z., Brglez M., *The National Identity of Post-communist Small States i the Process of Accession to the European Union: The Case of Slovenia*, Communist and Post-communist studies 35, Elsevier Science Ltd. 2002.
- Škiljan Dubravko, *Javni jezik : pristup lingvistici javne komunikacije, XX vek*, 1998.
- Tamas Pal, *Selling Europe to the Enlargement Countries: The Hungarian Approach*, The Countries of Central and Eastern Europe and the EU: Attitudes and Perceptions, Social Science Information Centre, Bonn 2001.

Todorova Marija, *Imaginarni Balkan*, XX vek, Beograd 1998.

Tomlinson John, *Cultural Imperialism: A Critical Introduction*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1991.

Torring Jacob, *Discourse Theory: Achievements, Arguments and Challenges*, Discourse Theory in European Politics: Identity, Policy and Governance (ur. D. Howarth i J. Torring), Palgrave, London 2005.

Tsoukalas Constantine, *European Modernity and Greek National Identity*, Journal of Southern Europe and the Balkans vol. 1 no. 1, Carfax Publishing, Abingdon 1999.

Van de Port Mattijs, *'It takes a Serb to Know a Serb': Uncovering the Roots of Obstinate Otherness in Serbia*, Critique of Anthropology Vol 19 (1), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 1999.

Verdery Katherine, *Beyond the nation in Eastern Europe*, Social Text no. 38, Duke University Press, Durham 1994.

Volčič Zala, *The Notion of 'the West' in the Serbian National Imaginary*, European Journal of Cultural Studies 8 (2), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2005.

Vuletić Vladimir, *Between the National Past and (an) European Future*, Sociologija Vol. XLV No. 3, Jugoslovensko udruženje za sociologiju, Beograd 2003.

Woodward Kathryn, *Introduction, Identity and Difference*, Sage Publications – Open University Press, London 1997.

Živković Marko, *Nešto između. Simbolička geografija Srbije*, Filozofija i društvo XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001.

Žižek Slavoj, *Metastaze uživanja*, Biblioteka XX vek, Beograd 1996.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.64:39(497.11:4)"2007/2007"

РАДОВИЋ, Срђан, 1976 -

Слике Европе : истраживање представа о Европи и Србији на почетку XXI века / Срђан Радовић ; уредник Драгана Радојичић. - Београд : САНУ, Етнографски институт, 2009 (Београд : Академска издања). - 173 стр. : табеле ; 20 cm. - (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Етнографски институт ; књ. 67)

На спор. насл. стр.: Images of Europe. - "Ова књига представља адаптирано и модификовано изд. маг. рада одбрањеног 2007. године на Филоз. фак. у Београду (Одељење за етнологију и антропологију) под називом 'Културна конструкција представа о Европи у Србији' (под менторством професора др Бојана Жикића). Такође, истраживање презентовано у овој монографији обављено је у оквиру научног пројекта 'Антрополошко испитивање комуникације у савременој Србији', који се изводи на Етнографском институту Српске академије наука и уметности..." стр. 7 - Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 160-173. - Summary.

ISBN 978-86-7587-055-5

1. Радојичић Драгана [уредник]

а) Европа - Културна рецепција - Антрополошка истраживања
- Србија - 2006-2007

COBISS.SR-ID 169937932